

T.Y.B.COM

TOPIC - 2

भारतातील शेती विकास

AGRICULTURAL DEVELOPMENT IN INDIA

2.1 भारतीय शेती : भूमिका

प्रास्ताविक (Introduction)

कोणत्याही देशाच्या आर्थिक विकासातील शेतीची भूमिका ही अत्यंत महत्त्वाची असते. प्रत्येक राष्ट्राच्या प्रारंभीच्या आर्थिक प्रगतीमध्ये शेतीक्षेत्राला अनन्यसाधारण महत्त्व असते. अमेरिका व जपान या देशांच्या आर्थिक विकासामध्ये शेतीची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरली होती. शेती उत्पादन राष्ट्रीय विकासासाठी आवश्यक आहे. शेतीमुळे एकूण लोकसंख्येला अन्नधान्याचा पुरवठा होतो तसेच शेतीमधून मोठ्या प्रमाणात रोजगारनिर्मिती होत असते. याशिवाय उद्योगाच्या विकासासाठी लागणारा आदानांचा पुरवठादेखील शेतीमधूनच केला जातो. त्याचप्रमाणे शेतीक्षेत्रामधून येणाऱ्या मागणीमुळे उद्योग क्षेत्रामध्ये उत्पादित होणाऱ्या वस्तूनादेखील मागणी येत असते. त्यामुळेच औद्योगिकीकरणाची पूर्वअट म्हणून शेती विकासाला मान्यता दिली जाते. शेती विकासाशिवाय औद्योगिक विकास करणे अशक्य आहे. शेतीची आर्थिक विकासातील भूमिका व महत्त्व याविषयी अर्थतज्ज्ञांमध्ये मतभिन्नता दिसून येते.

प्रा. विल्सन, प्रा. बारकेर व. प्रा. बारसांडी यांच्या मते, जगातील बहुसंख्य लोकसंख्या शेतीवर उदरनिर्वाह करीत आहे आणि शेतीतून उद्योगासाठी लागणारा कच्चा माल हा शेतीमधूनच पुरविला जातो.

प्रा. डेव्हिस यांच्या मते, राष्ट्राच्या प्रगतीत शेतीक्षेत्राबरोबर इतर क्षेत्रांचा सहभागदेखील अत्यंत महत्त्वाचा असतो. त्यामुळे शेतीक्षेत्रास फार जास्त महत्त्व देणे योग्य नाही. जगातील अनेक विकसित राष्ट्रांचा अनुभव असा आहे की, देशाच्या आर्थिक विकासाबरोबर शेतीचे महत्त्व अनेक दृष्टिकोनातून कमी होत जाते. स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नातील शेतीक्षेत्राचे प्राबल्य वाढत जाते. त्यामुळे तज्ज्ञांच्या मते, आर्थिक विकासात शेतीक्षेत्र हे मूलभूत असू शकत नाही.

वरील अर्थतज्ज्ञांमध्ये असलेली मतभिन्नता एकांगी स्वरूपाची वाटते; कारण आर्थिक विकासाची प्रक्रिया अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रांचा विचार करता परस्परावलंबी असते. कृषी विकासावर औद्योगिक विकास अवलंबून असतो तर औद्योगिक विकासाची पूर्वअट कृषी विकास असतो. तरीही जगभराचा आर्थिक विकासाचा अनुभव व इतिहास लक्षात घेता एकूण आर्थिक विकासाची मूलभूत प्रक्रिया शेतीक्षेत्रातूनच सुरू होते, हे नाकारता येत नाही.

भारतीय शेतीची भूमिका (Role of Indian's Agricultural)

राष्ट्राच्या आर्थिक विकासातील शेतीची भूमिका व महत्त्व आपणास पुढील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल :

1. अन्नधान्याचा पुरवठा (Food Supply) मानवी जीवनासाठी हवा व पाणी याबरोबरच अन्न हा देखील आवश्यक घटक आहे. मानवास जिवंत राहण्यासाठी अन्नधान्य आवश्यक आहे. वाढत्या लोकसंख्येबरोबर अन्नधान्याची गरज वाढत जाते. वाढती अन्नधान्याची गरज पूर्ण करण्यासाठी शेतीक्षेत्राचा विकास अपेक्षित आहे. अन्नधान्य उत्पादन कमी झाल्यास किंवा अपुरे पडल्यास त्याची आयात करावी लागते. अन्नधान्याची आयात वाढल्यास व्यवहारतोलामध्ये असमतोल होतो. त्याचा देशाच्या भविष्यातील आयातीवर प्रतिकूल परिणाम होतो. अन्नधान्याच्या उपलब्धतेसाठी परकीय देशांवर अवलंबून

राहावे लागते, ही बाब शाश्वत आर्थिक विकासास मारक ठरते. अन्नधान्याची आयात ज्या देशातून करतो त्या देशाच्या आर्थिक व राजकीय दबावाला देश बळी पडतो. यासाठी कृषी विकासासाठी परिणामकारक दीर्घकालीन धोरण आखून अन्नधान्य उत्पादन वाढविणे आवश्यक असते. देशातील परकीय चलनसाठा अन्नधान्य आयातीसाठी वापरल्यामुळे भांडवली यंत्रसामग्री व तंत्र वैज्ञानिक प्रगतीसाठी लागणारी विदेशी गंगाजळी कमी पडते. यासाठी देशामध्ये कृषी विकास आवश्यक आहे. भारतातील सुमारे 132 कोटी लोकसंख्येला अन्नधान्याचा पुरवठा जवळपास 269 दशलक्ष टनांचा झाला आहे. म्हणून वाढत्या लोकसंख्येला अन्नधान्याचा पुरवठा करण्यासाठी शेती विकास होणे आवश्यक आहे.

2. राष्ट्रीय उत्पन्नातील योगदान (Contribution to National Income): अनेक विकसित देशांच्या आर्थिक इतिहासावरून आपणास असे दिसून येते की, शेतीची प्रगती ही देशाचा आर्थिक विकास गतिमान किंवा प्रवेगीत करते. आज औद्योगिकीकरणामध्ये जे देश अग्रेसर असणाऱ्या विकसित राष्ट्रांची अर्थव्यवस्था एके काळी कृषीआधारितच होती त्या अर्थव्यवस्थांमध्ये कृषिक्षेत्राचे वर्चस्व होते. विकसित राष्ट्रांच्या उत्पन्नात आजही कृषिक्षेत्राचा वाटा महत्त्वाचा असलेला दिसून येतो. भारताच्या स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनात शेतीचा हिस्सा सन 1950-51 मध्ये जवळपास पन्नास टक्क्यांपेक्षा अधिक होता. सन 2020-21 मध्ये 19.9 टक्क्यांपर्यंत घटला असला तरी निरपेक्षदृष्ट्या शेतीचे राष्ट्रीय उत्पन्नातील योगदान वाढलेले आहे.

3. कृषीआधारित उद्योगासाठी लागणाऱ्या कच्च्या मालाचा स्रोत (Sources of Raw Material to

Agro-based Industries) विकसनशील देशात कृषीवर आधारित उद्योगाच्या प्रगतीसाठी कच्च्या मालाचा पुरवठा वाढविण्याकरिता शेतीचे आधुनिकीकरण होणे आवश्यक आहे. कृषिमालाच्या पुरवठ्यातील कमतरता ही उद्योगाच्या उत्पादनावर विपरीत परिणाम करते. देशाच्या आर्थिक विकासात अडथळा येतो. कृषीआधारित अनेक प्रक्रिया उद्योग आहेत; जसे, पीठ गिरण्या, तांदूळ गिरण्या, तेल व डाळ गिरण्या, मांस प्रक्रिया उद्योग, दूध व दुग्धजन्य पदार्थ प्रक्रिया उद्योग, साखर कारखाने, सूत गिरण्या, ताग गिरण्या, कापड गिरण्या, वाईन प्रक्रिया उद्योग आणि इतर अनेक उद्योग शेतमालावर आधारित आहेत. शेतीतून उत्पादित होणारा शेतमाल योग्य किमतीत व दर्जेदार स्वरूपात या उद्योगासाठी पुरविला जात असेल तर या प्रक्रिया केंद्राचा विकास होतो, त्यामुळे ग्रामीण भागात रोजगार संधी निर्माण होते. शेतीमालाला चांगली किंमत मिळते व शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढते. इतर पूरक सेवांचा विकास होऊन ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासाला चालना मिळते.

4. रोजगारनिर्मिती (Employment Generation) विकसनशील देशात वाढत्या लोकसंख्येला रोजगार पुरविणे

शेतीक्षेत्रामुळे शक्य झाले आहे. अतिरिक्त लोकसंख्या शेतीमध्ये सामावून घेतली जाते. शेतीसंबंधी इतर जे पूरक व्यवसाय आहेत त्यांचा लोकसंख्यावाढीच्या वेगानुसार विकास होत नाही. वाढणाऱ्या लोकसंख्येला उद्योग क्षेत्रामध्ये पुरेशा • रोजगाराची संधी मिळत नाही. कृषिक्षेत्रच या वाढणाऱ्या लोकसंख्येला सामावून घेते, त्यांची उपासमार होऊ देत नाही. एकंदरीत भारतात आजही सत्तर टक्के लोकसंख्या रोजगारासाठी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे शेतीक्षेत्रावर अवलंबून आहेत. प्रारंभी शेतीक्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर वाढीव लोकसंख्या सामावून घेतली जात होती; सध्या शेतातील तांत्रिक प्रगतीमुळे श्रमशक्ती शेतीक्षेत्रातून बिगर शेतीक्षेत्राकडे स्थलांतरित होत आहे. शेतीकडून उद्योग, व्यापार, हॉटेल, सेवाक्षेत्र यामध्ये श्रमशक्ती पुरविली जात असल्यामुळे आर्थिक विकासदर वाढत आहे. शेतीतील अतिरिक्त श्रमशक्ती बिगर-शेतीक्षेत्राकडे ■ वळविल्यामुळे दोन्ही क्षेत्रांचा विकास होण्यास मदत झाली आहे.

5. पायाभूत सुविधांची निर्मिती (Creation of Infrastructure) कृषिक्षेत्राच्या विकासासाठी रस्ते, बाजारपेठा,

■ साठवणूक गृहे, रेल्वे वाहतूक, पोस्ट सेवा, पाणी, विद्युतपुरवठा आणि इतर पायाभूत सुविधांची गरज असते. त्यामुळे औद्योगिक व बँकिंग, विमा या सेवांची मागणी वाढते. त्यांच्या विस्ताराला चालना मिळते. कृषिक्षेत्रासाठी लागणाऱ्या

■ पायाभूत सेवांच्या विस्तारामुळे शेतीक्षेत्राचा विकासदर वाढण्यास मदत होते. त्याचबरोबर उद्योग व व्यापारक्षेत्राचा विकास होतो. एकंदरीत शेतीच्या विकासामुळे इतर सर्व क्षेत्रांच्या विकासाला चालना मिळते.

6. उत्पन्न वाटपातील विषमता कमी करण्यासाठी मदत (Reduction in Inequality of Distribution of Income):

ज्या देशात शेतीक्षेत्राचे वर्चस्व आहे, अतिरिक्त लोकसंख्या आहे, शेतीक्षेत्राचा विकास झालेला नाही अशा देशामध्ये ग्रामीण व शहरी भागात उत्पन्न वितरणामध्ये विषमता अधिक प्रमाणात असते. उत्पन्न वितरणातील विषमता कमी करण्यासाठी शेती विकासाला प्राधान्य देणे आवश्यक आहे. शेतीक्षेत्रातील उत्पन्नवाढीसाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. कारण शेतीतील विकास झाल्यास शेतीवर आधारित लोकांचे उत्पन्न वाढते. पूर्वी ज्या लोकांना विकासापासून दूर ठेवले होते त्यांचे उत्पन्न वाढते. ग्रामीण भागातील बहुसंख्य लोकांचे उत्पन्न वाढून ग्रामीण व शहरी भागातील लोकांच्या उत्पन्नमध्ये जी आर्थिक विषमता होती ती कमी होण्यास हातभार लागतो.

शेती विकासांमुळे उत्पन्न वितरणातील विषमता कमी होते. विषमता कमी झाल्यामुळे देशातील लोकांचा एकूण खर्च वाढतो म्हणजेच प्रभावी मागणी वाढण्यास मदत होते. तसेच कृषिक्षेत्राच्या विकासांमुळे शेतकरी, शेतमजूर यांची खरेदीशक्ती वाढून बिगर-कृषिक्षेत्राच्या वाढीस चालना मिळते. बिगर-कृषिक्षेत्रामधून उत्पादित होणाऱ्या वस्तूसाठी शेतकऱ्यांचे उत्पन्नवाढीमुळे बाजारपेठ उपलब्ध होते. कमी विकसित देशांमध्ये बहुसंख्य लोक शेतीवर अवलंबून असतात. त्यांचे उत्पन्नपातळी व खरेदीशक्ती कमी असल्यामुळे त्यांच्या अनेक गरजा अपूर्ण असतात. त्यामुळे शेतीचा विकास झाल्यास शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ होते. त्यामुळे त्यांची खरेदीशक्ती वाढते. बिगर-कृषिक्षेत्रातील वस्तूसाठी असलेली मागण वाढते. त्यामुळे बिगर-कृषिक्षेत्राचा विकासास चालना मिळते. शेतीमधील नगदी पिकांची लागवड वाढून शेती उत्पादकतेत व शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात मोठी वाढ होते. औद्योगिक वस्तूसाठी मागणी वाढते. उदा., शेतीयंत्रे, कीटकनाशके, तणनाशके, यांच्या मागणीतील वाढीमुळे औद्योगिक वृद्धी होते. म्हणजेच अर्थव्यवस्थेचा सर्वांगीण विकास होण्यास शेतीमुळे मदत होते.

8. आर्थिक मंदीतून बाहेर येण्यासाठी (To Come Out of From Economic Depression) : अर्थव्यवस्थेला आर्थिक मंदीतून बाहेर पडण्यासाठी शेतीक्षेत्राची भूमिका महत्त्वाची आहे. आर्थिक घसरणीच्या कालावधीत औद्योगिक उत्पादनाच्या मागणीत मोठी घट झालेली असते. लोक औद्योगिक वस्तूंना मागणी करत नाहीत; मात्र शेतीतून उत्पादित होणारा शेतमाल हा जीवनावश्यक वस्तू असल्यामुळे त्याची मागणी नियमित राहते. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेला प्रतिकूल परिस्थितीमधून बाहेर काढण्यासाठी शेतीक्षेत्राची खूप मोठी मदत होत असते.

9. परकीय चलनाचा स्रोत (Sources of Foreign Exchange): जगातील अनेक विकसनशील देश प्राथमिक वस्तूंची निर्यात करतात. या देशांच्या एकूण निर्यातीमध्ये साठ ते सत्तर टक्के हिस्सा शेतीवर आधारित प्राथमिक वस्तूंचा असतो. त्यामुळे शेतीमालाच्या एकूण निर्यातीवर निर्यात होण्याच्या क्षमतेवर परकीय यंत्रसामग्री व भांडवली वस्तू कितं प्रमाणात आयात करावयाच्या आहेत हे ठरते. शेतीतून होणारी निर्यात पूर्ण कार्यक्षमतेने न झाल्यास देशाचा व्यवहारतोल प्रतिकूल राहतो. त्याचा परिणाम म्हणून तुटीचा अर्थभरणा वाढतो. परकीय चलनाची समस्या निर्माण होते. आंतरराष्ट्रीय बाजारात प्राथमिक वस्तूंच्या किमती सातत्याने घटत आहेत. त्यामुळे प्राथमिक वस्तूंच्या निर्यातीवर परकीय चलनाची आवक अवलंबून असते. शेतीचा विकास झाल्यास शेतीमधील एकूण उत्पादन तर वाढतेच; परंतु त्याचबरोबर त्याचा दजदिखील वाढतो. त्यामुळे परकीय बाजारपेठेत त्याला अधिक मागणी मिळून देशाची परकीय चलन आवक मोठ्या प्रमाणात वाढते.

10. भांडवलनिर्मितीत योगदान (Contribution to Capital Formation) अविकसित व विकसनशील देशांना

आर्थिक विकासासाठी प्रचंड प्रमाणात भांडवलाची गरज असते. विकासाच्या प्रारंभीच्या अवस्थेत शेतीक्षेत्राचे भांडवल-निर्मितीसाठी महत्त्वपूर्ण योगदान असते. कृषिक्षेत्र भांडवलनिर्मितीसाठी पुढील मार्गाने निधीचा पुरवठा करते: (i) शेती कर (B) कृषी उत्पादनाची निर्यात (iii) कमी किमतीने शासनाने शेतमालाची खरेदी करणे व उच्च किमतीला विक्री करणे. ही पद्धत चीन व रशिया या देशात विकसित आहे. (iv) शेतीक्षेत्रात असणारी छुपी बेकारी ही गुंतवणूकयोग्य वाढावा म्हणून विचार करणे. (४) श्रमिक व भांडवलाचे शेतीक्षेत्राकडून बिगर शेतीक्षेत्राकडे स्थलांतर करणे. शेतीक्षेत्र मोठ्या प्रमाणावर असल्यामुळे शेतमालाचा विक्रेय वाढून औद्योगिक विकासासाठी व सर्वांगीण आर्थिक विकासासाठी भांडवलनिर्मिती शेतीतून केली जाते. दुसऱ्या बाजूने विचार करायचे झाल्यास, देशामधील भांडवलनिर्मिती ही बचतपातळीवर अवलंबून असते आणि बचतगतळी ही उत्पन्नपातळीवर अवलंबून असते. शेतीचा विकास झाल्यास देशातील लोकांची उत्पन्नपातळी वाढते; त्यामुळे बचतपातळी वाढून भांडवलनिर्मितीचा वेग वाढतो.

11. महत्तम ग्रामीण कल्याण (Maximum Rural Welfare) अविकसित देशाची अर्थव्यवस्था शेती व शेतीशी संलग्न व्यवसायावर आधारित आहे. ग्रामीण भागातील लोकांचे कल्याण शेतीतील उत्पादन व उत्पादकता वाढून शेतमाल उत्पादनाचे आधिक्य किंवा वाढावा निर्माण होत असेल तरच होते. शेतीतील उत्पादकता, उत्पादन व उत्पन्न वाढून ग्रामीण लोकांचा राहणीमानाचा दर्जा उंचावतो. त्यांच्या आहारामध्ये अंडी, दूध, तूप व फळे यांचा समावेश होऊ लागतो. तसेच इतर सोईसुविधांमुळे ग्रामीण लोकांचे जीवन सुखकर होते. त्यांना चांगले घर, वाहने, टी.व्ही., मोबाइल व चांगले कपडे, आरोग्य सुविधा या सर्वांच्या उपलब्धतेमुळे त्यांच्या आर्थिक कल्याणात वाढ होते. एकंदरीत शेतीच्या उत्पन्न विकासांमुळे ग्रामीण भागातील लोकांचे महत्तम कल्याण होते.

12. किंमतस्थैर्य (Price Stabilisation) कृषिमालाच्या किमती व सर्वसाधारण किंमतपातळी यांच्यामध्ये जवळचा सहसंबंध आहे. कृषिमालाच्या किमतीतील प्रत्येक अनुकूल व प्रतिकूल बदलाचा प्रभाव सर्वसाधारण किंमतपातळीवर होतो. एखाद्या वर्षी शेतमालाचे उत्पादन वाढल्यास औद्योगिक क्षेत्रासाठी कच्चा माल पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध होतो. त्यामुळे औद्योगिक वस्तूंच्या किमती सामान्य पातळीवर राहतात. म्हणजेच औद्योगिक किमती पर्याप्त किंवा अयोग्य नियोजनामुळे कृषी उत्पादन व उत्पादकता कमी राहिल्यास शेतमालाचा पुरवठा कमी होऊन किमती वाढतात. त्याचा परिणाम म्हणून औद्योगिक कच्चा माल महाग होतो. औद्योगिक वस्तूंच्या किमती उच्च पातळीवर राहिल्यामुळे देशातील सर्वसाधारण किंमतपातळीमध्ये वाढ होते.

13. अंतर्गत व्यापार आणि वाहतूक सेवेचा विस्तार (Expansion of Internal Trade and Transport): शेतीप्रधान देशातील अंतर्गत व्यापारामध्ये शेतमालाचा वाटा खूप अधिक असतो. व्यापारामध्ये वाहतूक व्यवस्थेला अधिक महत्त्व असते. शेतीमध्ये उत्पादित होणारे अन्नधान्य ग्राहकांपर्यंत पोहोचविणे, उद्योग क्षेत्रासाठी लागणारा कच्चा माल उद्योगापर्यंत पोहोचविण्यासाठी अंतर्गत व्यापार व वाहतूक व्यवस्था कार्यरत राहते. भारतामध्ये रेल्वे व रस्ते वाहतुकीने मोठ्या प्रमाणावरील शेतमाल एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी वाहून ने-आण करणे सहज शक्य होते. थोडक्यात, शेतीक्षेत्राच्या विकासांमुळे शेतीसाठी लागणारी खते, बियाणे, यंत्रसामग्री, ट्रॅक्टर, अवजड वाहने, कीटकनाशके, तणनाशके इत्यादींच्या चलनवलनासाठी लागणारी अंतर्गत व्यापार व वाहतूक व्यवस्था बळकट करण्यासाठी शेतीविकास महत्त्वाचा ठरतो.

14. लोकशाही राष्ट्रांवर आधारित (Based on Democratic Nations) लोकशाही

देशामध्ये जर शेतीक्षेत्र विकसित आणि सुदृढ नसल्यास बहुसंख्य ग्रामीण लोकांमध्ये असमाधानाची भावना वाढीस लागते. त्याचा परिणाम म्हणून कोणत्याही लोकशाही सरकारला चांगले सरकार चालविणे अवघड होते. आर्थिक विकासासाठी आर्थिक, सामाजिक व राजकीय तणाव किमान असणे गरजेचे आहे. कृषिक्षेत्रातील शेतकरी आत्महत्या, जल कमतरता, दुष्काळ, छुपी बेकारी, शेतमालाच्या कमी किमती, आयात-निर्यात बंदी, हमीभाव समस्या, विकास प्रकल्पासाठी शेती ग्रहण करणे, कर्जमाफीची समस्या या सर्व मुद्द्यांसाठी शासनास जबाबदार समजून लोकांमध्ये तणाव निर्माण झाल्यास लोकशाही व्यवस्थेवर संकट निर्माण होते. राजकीय सत्तेत बदल होतो, अशा विविध बाबींचा विचार केल्यास शेतीक्षेत्राचा

विकास आवश्यक मानला जातो. शेतीसंबंधी नैसर्गिक किंवा बाजारविषयक संकटे निर्माण झाल्यास अर्थव्यवस्थेचा विकास होणे अडचणीचे ठरते.

15. औद्योगिक उत्पादनासाठी बाजारविस्तार (Market Expansion for Industrial Production): कृषिक्षेत्राचा विकास झाल्यास औद्योगिक वस्तूंना मागणी वाढून बाजारविस्तार घडून येतो. शेतीमालात उत्पादनवाढ, उत्पादकता व उत्पन्नवाढ झाल्यास शेतकऱ्यांची खरेदीशक्ती वाढून औद्योगिक वस्तूसाठी मागणी वाढते. त्याचा परिणाम म्हणून औद्योगिक उत्पादनात वाढ होते. त्यामुळे आर्थिक विकासदर वाढतो.

डॉ. ब्राईट सिंग यांच्या मते, औद्योगिकीकरण व नागरिकीकरणाबरोबरच शेतीच्या उत्पन्नात वाढ व ग्रामीण लोकांच्या दरडोई उत्पन्नात वाढ झाल्यास औद्योगिक वस्तूंच्या मागणीत वाढ होण्यास चालना मिळते. अशा पद्धतीने शेतीक्षेत्रामुळे औद्योगिक क्षेत्राला मागणीच्या दृष्टीने पूरक व खात्रीचे क्षेत्र म्हणून शेतीविकासाला महत्त्व दिले जाते. वरील विवेचनावरून आपणास असे दिसून येते की, कोणत्याही देशाच्या आर्थिक विकासासाठी कृषी विकास आवश्यक आहे. एवढेच नव्हे, तर विकसित देशही कृषी विकासावर भर देतात.

प्रा. मुयेर यांच्या मते, बिगर शेतीक्षेत्रातील वाढत्या श्रमशक्तीला अन्नधान्य पुरवठा, औद्योगिक उत्पादनासाठी लागणारा कच्चा माल व उर्वरित अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी आधार म्हणून बचत आणि कर महसूल, विदेशी गंगाजळी प्राप्त करण्यासाठी आणि देशांतर्गत उत्पादनासाठी वाढती बाजारपेठ पुरविण्यासाठी शेतीक्षेत्राची प्रगती होणे आवश्यक आहे.

आर्थिक विकासासाठी शेतीक्षेत्राची सर्वांगीण प्रगती होणे महत्त्वाचे आहे, हे वरील विश्लेषणावरून लक्षात येते.

भारतीय शेतीची अल्प उत्पादकतेची कारणे

(Causes of Low Productivity of Indian Agriculture)

भारतीय शेतीव्यवसायाची उत्पादकता प्रगत राष्ट्रांच्या तुलनेने कमी आहे. या अल्प उत्पादकतेची कारणे प्रामुख्याने तीन प्रकारची आहेत. या मुख्य तीन प्रकारांचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे देता येईल :

(अ) सर्वसाधारण कारणे (Common Causes):

भारतात शेतीची उत्पादकता अल्प असण्याची कारणे ही देशातील सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व पर्यावरणात्मक घटकांमधून निर्माण झाली आहेत, ही कारणे आपणास पुढीलप्रमाणे सांगता येतील :

1. सामाजिक वातावरण (Social Environment) भारताच्या ग्रामीण भागातील सामाजिक वातावरण शेती विकासासाठी अनुकूल नाही. भारतीय शेतकरी हा निरीक्षर, अंधश्रद्धाळू, परंपरावादी व जातिसंस्थेच्या बंधनात अडकलेला असल्यामुळे शेतीव्यवसायात सुधारित तंत्राचा वापर करण्यास तो सहजासहजी तयार होत नाही. अर्थतज्ज्ञांच्या मते, भारतीय शेतकऱ्यांच्या या सदोष सामाजिक प्रवृत्तीमुळे शेती उत्पादनवाढीमध्ये अनेक अडथळे निर्माण होतात. त्यामुळे शेतीची उत्पादकता कमी राहते.

2. लोकसंख्येचा अतिरिक्त भार (Pressure of Population) भारतातील वाढती लोकसंख्या शेतीक्षेत्रावर अतिरिक्त भार निर्माण करीत आहे. सन 2009 च्या जनगणनेनुसार देशाच्या ग्रामीण लोकसंख्येच्या एकूण श्रमशक्तीचे तीन-चतुर्थांश म्हणजे 22.8 कोटी लोक शेतीव्यवसायावर अवलंबून आहेत. शिवाय नियोजनकाळात लोकसंख्येत वेगाने

3. जमिनीची धूप (Soil Erosion): भारतातील एकूण उपलब्ध जमिनीपैकी पन्नास टक्के जमिनीची धूप होते चालली आहे.

वाढ झाल्यामुळे शेतजमिनीचे विभाजन व तुकडीकरण होऊन शेतीच्या उत्पादकतेवर प्रतिकूल परिणाम झालेला दिसून येतो. असे भारत सरकारच्या एका अहवालात सूचित केले आहे. देशातील 43 टक्के जमिनीची धूप मोठ्या प्रमाणात

झाल्यामुळे उत्पावनात 33 ते 67 टक्के घट होत आहे तर देशातील एकूण जमिनीपैकी पाच टक्के जमीन पूर्णपणे निरुपयोगी बनली आहे. पाणथळ जमिनीमुळे देशातील शेतजमिनीची उत्पादकता वीस टक्क्यांनी कमी झाली आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात मृदासंधारणाचा राष्ट्रव्यापी कार्यक्रम हाती घेऊनही जमिनीची धूप न थांबल्यामुळे शेतीची उत्पादकता दिवसेंदिवस कमी होत

4. शेतकऱ्यांचे अज्ञान व निरक्षरता (Ignorance and Illiteracy of Farmers): भारतातील शेतकरी निरक्षर व अज्ञानी असल्यामुळे त्यांच्याकडून शेती उत्पादकतेत सुधारणा करण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले जात नाहीत. तसेच अद्ययावत आणि सुधारित तंत्रज्ञानाचा स्वीकार करण्यात अडचणी निर्माण होतात. त्यांची हाताळणी जमत नाही. जागतिकीकरणाच्या आजच्या युगात भारतीय शेतीची उत्पादकता व स्पर्धासामर्थ्य वाढविण्यासाठी आवश्यक असलेला नवीन दृष्टिकोन स्वीकारण्याची देशातील अज्ञान व निरक्षरतेमुळे शेतकऱ्यांमध्ये मानसिकता नसते, त्यामुळे देशातील अल्प उत्पादकतेत झालेला दिसून येतो.

5. व्यावसायिक दृष्टिकोनाचा अभाव (Lack of Professionalism): इंग्लंड, अमेरिका, रशिया व जपान या प्रगत राष्ट्रांमध्ये शेतीकडे एक व्यवसाय म्हणून पाहिले जाते. त्यामुळे तेथील शेतकरी व्यापारी हेतू व नफा या दृष्टिकोनातून शेती करतात. मात्र भारतात आजही शेतकरी आपली शेती हे एक उदरनिर्वाहाचे साधन म्हणून शेती करतो. शेतकऱ्यांच्या या पारंपरिक व अल्पसंतुष्ट धोरणामुळे त्यांच्याकडून शेती उत्पादकता वाढविण्यासाठी फारसे जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले जात नाहीत. त्यामुळे शेती उत्पादकता वाढण्यास अनेक अडचणी निर्माण होत आहेत.

(ब) संस्थात्मक कारणे (Institutional Causes):

भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीक्षेत्रातील संस्थात्मक बदलांना नेहमीचे दुय्यम स्थान देण्यात आले आहे. या संस्थात्मक घटकांमध्ये जमीनधारणा पद्धती, लहान आकारमान, पतपुरवठा व बाजारपेठा सुविधांचा अभाव आणि किफायतशीर नसलेले धारणा क्षेत्र इत्यादींचा समावेश होतो. या घटकांचे विवेचन आपणास पुढीलप्रमाणे करता येईल.

1. जमीनधारणा पद्धती (Land Tenure System): भारतीय शेतीच्या अल्प उत्पादकतेचे हे एक महत्त्वाचे कारण

भारतातील परंपरागत जमीनधारणा पद्धती होय. स्वातंत्र्योत्तर काळातदेखील जमीनदारी पद्धती, रयतवारी पद्धती आणि महालवारी पद्धती चालू होत्या. या पद्धतींमध्ये अनेक दोष होते. वारसाहक्काने जमिनीच्या वाटणीमुळे जमिनीचे उपविभाजन व तुकडीकरण मोठ्या प्रमाणात झाले आहे. अनेक शेतकऱ्यांचे धारणा क्षेत्र अनार्थिक झाले. स्वातंत्र्योत्तर काळात शेतजमिनीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी जमीनधारणा कायदे करण्यात आले. यामध्ये जमीनदारांचे उच्चाटन कूळकायदे, कमाल जमीनधारणा कायदा, विभाजन व तुकडीकरणावर बंदी, कुळांना शेतजमिनीची मालकी व खंडाचे नियमन इत्यादी बाबतीत करण्यात आलेल्या कायदेशीर तरतुदींची प्रभावीपणे अंमलबजावणी न केल्यामुळे शेतजमिनीची उत्पादकता वाढू शकलेली नाही, विशेषतः कूळ शेतकऱ्यांना शेतजमिनीची मालकी प्राप्त न झाल्यामुळे त्यांच्याकडून शेतजमिनीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी तांत्रिक सुधारणा घडवून आणण्यात अडथळे निर्माण होऊन शेतजमिनीची उत्पादकता अल्प राहिली आहे.

2. पतपुरवठा व शेतमाल विपणनाच्या सुविधांचा अभाव (Lack of Credit and Marketing Facilities): भारतीय शेतकऱ्यांच्या शेतमालाला मिळणाऱ्या किमती गेल्या काही वर्षांत प्रेरणादायी ठरलेल्या नाहीत. याचे महत्त्वाचे कारण शेतमाल विपणन व्यवस्थेत असलेले दोष होय, शेतीमालास किफायतशीर किमती मिळत नसल्या तरी भारतीय शेतकऱ्यांना उदरनिर्वाहाचे इतर कोणतेही साधन नसल्यामुळे परंपरागत शेतीव्यवसाय करणेच भाग पडते.

शेतीसाठी आणखी महत्त्वाची एक गरज असलेली म्हणजे वित्तपुरवठ्याच्या सुविधा, इतर व्यवसायाप्रमाणे शेतीसाठी-देखील कर्जाची गरज असते. ते देखील खात्रीशीर प्रमाणात, वेळेला व किफायतशीर व्याजदराने मिळणे आवश्यक असते. परंतु बँका किंवा इतर संस्थात्मक मार्गाने कर्ज मिळत नसल्यामुळे शेतकऱ्यांना स्थानिक व्यापारी, जमीनदार, सावकार

किंवा एतद्देशीय बँकांचा आधार घ्यावा लागत होता. त्यांच्याकडून मिळणारा कर्जपुरवठा अतिशय महाग वराने मिळत होता; परंतु तो अतिशय अपूर्णदिखील राहत होता. कर्जवसुलीसाठी सावकारांकडून अनेक गैरमार्गांचा वापर केला जात होता. कर्जवसुलीच्या नावाखाली शेतकऱ्यांच्या शेतजमिनी गिळंकृत केल्या जात होत्या. त्याचा परिणाम शेतकऱ्यांच्या वारिद्र्यावर झालेला दिसून येतो. थोडक्यात, पतपुरवठ्याच्या अपुऱ्या सुविधा आणि शेतकऱ्यास उत्पादनवाढीसाठी प्रेरणादायी ठरणान्या शेतमाल किमतीचा अभाव इत्यादी कारणांमुळे भारतीय शेतीची उत्पादकता कमी राहिली आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात बँकांनी शेतीव्यवसायाला वित्तपुरवठ्याच्या सुविधा उपलब्ध केलेल्या असल्या तरी त्या पुरेशा नाहीत ही वस्तुस्थिती आहे.

3. बिगर-किफायतशीर धारणक्षेत्र (Uneconomic Land Holding) : स्वातंत्र्योत्तर काळात वारसाहक्काचे काका व खाजगी मालमत्ता बाळगण्याचा हक्क भारतीयांना प्राप्त झाल्यामुळे वाढत्या लोकसंख्येबरोबर शेतजमिनी मोठ्या प्रमाणात तुकडीकरण व उपविभाजन घडून आले आहे. अन्न आणि कृषी संस्थेच्या (FAO) अहवालानुसार भारतात 82 टक्के शेतकरी अल्प आणि सीमांत जमीनधारक आहे; म्हणजेच त्यांचे जमीनधारणा क्षेत्र दोन हेक्टरपेक कमी आहे. अलीकडील काळात शासनाने उपविभाजन व तुकडीकरणावर कायद्यान्वये बंदी घालण्यात आली असली त प्रत्यक्ष व्यवहारात पातळीवर तुकडीकरण होत आहे. परिणामी, अशा लहान आकाराच्या शेतजमिनीच्या तुकड्यांमधून जनसिंचन, पतपुरवठा, सुधारित बी-बियाणांचा वापर करणे अशक्य झाल्यामुळे बिगर-किफायतशीर धारणक्षेत्रात वाह होऊन शेतीची उत्पादकता लक्षणीयरीत्या घटली आहे.

4. मानवी घटक (Human Factors): शेती करीत असलेल्या बचाव शेतकऱ्यांकडे स्वतःच्या जमिनी नसतात जमीनदारांकडून काही विशिष्ट काळासाठी त्यांनी कसण्यासाठी घेतलेल्या असतात. या जमिनी आपल्याकडे किती काळासाठी राहतील याची त्यांना शाश्वती नसते. त्यामुळे ते या जमिनीमध्ये भांडवली सुधारणा करीत नव्हते. जमीनदार हे जमीन सुधारणा आणि शेतकऱ्यांच्या दुर्दशा या बाबतीत उदासीन होते. जमीनदारांना जमिनीमध्ये सुधारणा करण्याच्या बाबतीत फारसा रस नव्हता, कारण त्यांच्या जमिनी इतक्या अधिक होत्या की त्यांना कुळाकडून जो काही खंड मिळत होता तो त्यांच्या अपेक्षेपेक्षा खूप अधिक होता. तसेच जमीनदार शहरात आरामात राहत होते. शेतीकडे लक्ष देण्यासाठी त्यांन फारसा रसही नव्हता, त्यामुळे अनुपस्थिती जमीनदारांचा एक वेगळा मार्ग निर्माण होत गेला. 5. पिकांवर पडणारे विविध रोग आणि जंगली प्राण्यांकडून होणारी नासाडी पिकांना अनेक प्रकारचे रोग येतात. वारिद्र्य व निरपेक्षतेमुळे कीटकनाशकांचा वापर अत्यल्प होता. त्यामुळे पिकांचे रोगांपासून संरक्षण होत नव्हते. पिकांचे नष्ट होण्याचे प्रमाण खूप अधिक राहत होते. तसेच जंगली प्राणी उदा., डुक्कर, नीलगाय (जंगली गायी), हरीण हे वन्य प्राणी उभ्या पिकांचे नुकसान करतात. यामुळे कृषी उत्पादन कमी होते. परिणामी शेतीची उत्पादकता कमी राहते. 6. सदोष विपणन (Defective Marketing): भारतीय शेतीची उत्पादकता कमी राहण्याचे आणखी एक कारण म्हणजे सदोष विपणनप्रणाली. सदोष विपणनामुळे भारतीय शेतकऱ्याला आपल्या उत्पादनाची योग्य किंमत मिळू शकत नाही, अधिक व दर्जेदार उत्पादन घेण्याची प्रेरणा शेतकऱ्यांमध्ये राहत नाही. सदोष विपणनप्रणालीमुळे शेतकरी पुरेसे उत्पन्न मिळवित नाहीत आणि कृषी कार्यात यशस्वी होण्यास असमर्थ आहेत.

(क) तांत्रिक कारणे (Technical Causes):

तांत्रिक कारणामुळेदेखील भारतीय शेतीची उत्पादकता कमी राहिलेली आहे. शेतीक्षेत्राची उत्पादकता वाढविण्यासाठी शेती उत्पादन तंत्रात सुधारणा करण्यामध्ये अनेक अडचणी आहेत. या तांत्रिक घटकांचे विवेचन आपणास पुढीलप्रमाणे करता येईल :

1. जलसिंचनास अपुऱ्या सुविधा (Lack of Irrigation Facilities) नियोजनकाळात भारतीय शेतीच्या जलसिंचनाचा प्रश्न सोडविण्यासाठी प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत वित्तीय तरतूद करूनही आज देशातील साठ टक्के जमिनीला आपण जलसिंचनाच्या सुविधा पुरवू शकलेलो नाही. त्यामुळे भारतातील बहुतांशी जमिनीचे क्षेत्र मान्सूनच्या पावसावर अवलंबून आहे. पर्जन्यमानाच्या बाबतीत भारतात पाचपैकी तीन वर्षे प्रतिकूल आणि दोन वर्षे अनुकूल असतात. महापूर व

दुष्काळाच्या परिस्थितीत पुरेशा जलसिंचन सुविधांच्या अभावामुळे शेतीत रासायनिक खते, सुधारित बी-बियाणे व जंतुनाशकांचा वापर पुरेशा प्रमाणात करता येत नाही. त्यामुळे भारतीय शेतीची उत्पादकता कमी असलेली दिसून येते.

2. परंपरागत उत्पादन पद्धती (Traditional Method): भारतात धारणक्षेत्राचा आकार लहान असल्यामुळे व शेतकऱ्यांच्या कमकुवत आर्थिक परिस्थितीमुळे आधुनिक तंत्र पद्धतीने शेती करण्यात अनेक अडथळे येतात. गरीब व दारिद्र्यावस्थेतील शेतकऱ्यांना सुधारित अवजारे व यंत्रसामग्रीचा वापर करून शेती करणे परवडत नाही. शेती जुन्या व परंपरागत पद्धतीनेच केली जात आहे. त्यामुळे शेतीची उत्पादकता अल्प राहते.

3. भांडवलाचा अभाव (Lack of Capital) भारतीय शेतीव्यवसायात आधुनिकीकरण घडवून आणण्यात भांडवलटंचाई ही महत्त्वाची अडचण आहे. देशात लहान आकारमानाचे धारणक्षेत्र असलेल्या शेतकऱ्यांची संख्या 80 टक्के इतकी असल्यामुळे अशा शेतीतून मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन व उत्पन्न मिळत नाही. परिणामी, शेतकऱ्यांची बचतक्षमता कमी राहून शेतीतील गुंतवणुकीचे प्रमाण अल्प राहते. बँका व वित्तीय संस्थांकडून कर्ज मिळविण्यात अनेक अडचणी निर्माण होतात. ग्रामीण सावकार मोठ्या प्रमाणात शेतकऱ्यांचे शोषण करतात. अशा प्रतिकूल परिस्थितीत शेतीची उत्पादकता वाढविणी शेतकऱ्याला अशक्य बनत आहे.

4. शेती संशोधनाकडे दुर्लक्ष (Lack of Agriculture Research): भारतात शेती संशोधनावर केला जाणारा खर्च डा खुप कमी असल्याचे दिसून येते. हा खर्च वाढविणे गरजेचे आहे, तसेच कृषी विद्यापीठे, महाविद्यालये व शेतमालाचा वहां प्रमाणित करणाऱ्या संस्थांची संख्या कमी आहे. या संस्थांमार्फत संशोधन करून ते शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचविणे गरजेचे आहे. अत्याधुनिक तंत्रज्ञान शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचले तर शेतीची उत्पादकता वाढण्यास मदत होईल. शेतीत उपयोगात आणलेल्या जनावरांच्या पालनपोषणावर होणारा खर्च, अपुरा खतांचा पुरवठा व बदलते कृषीविषयक धोरण इत्यादी कारणांमुळे भारतातील शेतीव्यवसायाची उत्पादकता अल्प राहिलेली दिसून येते.

भारतीय शेतीची अल्प उत्पादकता सुधारण्यासाठी उपाययोजना

प्रामुख्याने अठराव्या शतकातील औद्योगिक विकास आणि वैज्ञानिक शोधामुळे इतर क्षेत्राप्रमाणेच त्याचे फायदे शेतीक्षेत्राला मोठ्या प्रमाणावर झाले. त्यातून शेतीक्षेत्रामध्ये जे बदल घडत गेले त्यातील उत्पादनाच्या विविध कार्यांमध्ये अनेक वैशिष्ट्यपूर्ण गोष्टी घडत गेल्या; त्या पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

1. कमी कालावधीत व अधिक उत्पादन देणाऱ्या संकरित बियाणांचा वापर (Use of High Yielding Seeds):

आधुनिक शेती उत्पादनाचा एक महत्त्वपूर्ण भाग म्हणजे कृषिमालाच्या मागणीच्या तुलनेत पुरवठ्याच्या बाजूने असणारी साठरता काही प्रमाणात कमी करण्याकरिता कमी कालावधीत येणारी व उच्च उत्पादकता असणारी संकरित बियाणांची निर्मिती करून तिचा यशस्वीपणे वापर केला जाणे गरजेचे आहे. परिणामी, शेतकऱ्यांच्या भांडवलावरील परताव्यांचा कालावधी कमी तर होईलच; परंतु त्याचबरोबर त्यांच्या दरामध्येदेखील वाढ होईल. बाजारपेठेतील मागणीच्या वाढीनुसार उत्पादन वाढविणे शक्य होईल. तसेच शेतकऱ्यांना मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादनाचे फायदे मिळू शकतील.

2. जलसिंचनाच्या आधुनिक पद्धती आणि तंत्रे यांचा वापर (Use of Modern Methods of Irrigation): पारंपरिक शेतीमध्ये केला जाणारा पाणीपुरवठा नैसर्गिक शेतीमध्ये पावसाद्वारे किंवा मोटेद्वारे होत असे. यामध्ये अनिश्चितता व अनियमितता मोठ्या प्रमाणावर होती. शेती उत्पादनातील 'पाणी' या अतिशय महत्त्वपूर्ण आवानाचा वापर हा खूपच अशास्त्रीय आणि अवाजवी स्वरूपाचा आहे. आधुनिक शेती पद्धतीमध्ये पाण्याच्या वजावटी, काटेकोर व शास्त्रशुद्ध वापर यावर भर दिला जाणे गरजेचे आहे. यासाठी ठिबक सिंचन, तुषार सिंचन यांसारख्या पद्धतींचा वापर केला जाणे गरजेचे आहे. कूपनलिका, पाटाएवजी पाईपद्वारे, विजेवर चालणारे पंप सेट्स, डिझेल इंजिन इत्यादींचा वापर केल्यास पाण्याचा पर्याप्त वापर होऊ शकेल आणि अधिक जमीन ओलिताखाली आणणे शक्य होऊ शकेल.

3. रासायनिक खते व कीटकनाशकाचा प्रभावी वापर (Use of Chemical Fertilizers and Pesticides): जमिनीतील पोषक घटक वाढवून उत्पादनात वाढ घडवून आणण्याकरिता विविध प्रकारची सेंद्रिय व असेंत्रिय खतांचा वापर आवश्यक आहे. पिकांवर पडणारी कीड, विविध रोग यांचा प्रतिबंध करण्याकरिता कीटकनाशकांचा व जंतुनाशकांचा प्रभावीपणे वापर केल्यास उत्पादकता वाढू शकेल,

4. पारंपरिक अवजाराऐवजी यांत्रिकीकरणाचा अवलंब (Mechanisation of Agriculture) आधुनिक कृषी उत्पादन पद्धतीमध्ये जुन्या व परंपरागत अवजारांचा (उदा., नांगर, कुळव, औत-काठी) वापर न करता लोखंडी नांगर-मळणी-कापणी यंत्र, फवारणी यंत्रे अशा आधुनिक व किफायतशीर साधनांचा वापर केल्यास उत्पादकता वाढण्यास मदत होईल, यातून शेतकऱ्यांचा वेळ, श्रम व पैसा वाचू शकेल, उत्पादनामध्ये गुणात्मक व

5. माती परीक्षण (Soil Inspection | Examination): पारंपरिक शेतीमध्ये शेतकरी आहे त्या जमिनीमध्ये नैसर्गिक रखातांचा वापर करून पीक घेत असत: रासायनिक खतांचा वापर अत्यंत अल्प प्रमाणात केला जातो आधुनिक काळाने शेतकरी विविध रासायनिक खतांचा वापर करू लागले आहेत. परंतु रासायनिक खतांचा भरमसाट वापर न करता जमिनीत उपलब्ध घटक आणि पिकांसाठी आवश्यक घटक यांचे संतुलन साधून रासायनिक खतांचा वाफ केल्यास रासायनिक खतांवर होणारा भरमसाट खर्च वाचू शकेल; तसेच पिकांना योग्य अन्नद्रव्य घटक मिळूह एकूण उत्पादनात वाढ होईल, यामध्ये माती परीक्षणाची महत्त्वाची भूमिका महत्त्वाची आहे. माती परीक्षणातून जमिनीत उपलब्ध असलेल्या विविध घटकांची मात्रा समजते. तसेच पिकानुसार कोणत्या घटकाची आवश्यकता आहे याबाबत निर्धार काढून व जमिनीचा पोत (सामू), त्यातील पोषक घटकांचे प्रमाण यांचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास करून त्यानुसार जमिनीत कोणती पिके घ्यावीत, घेऊ नयेत, कोणती खते किती प्रमाणात द्यावी याची एक संहिता तयार होते; ज्यामुळे खते, बी-बियाणे, पाणी इत्यादींचा पर्याप्त वापर होतो.

6. कृषिक्षेत्रातील संशोधनाचा शेतीत प्रत्यक्ष वापर (Use of New Research in Agriculture) : पारंपरिक शेतीपेक्षा आधुनिक शेती ही नवनव्या कृषी संशोधनामुळे फायदेशीर ठरते आहे, संकरित बियाणे, खते, जंतुनाशके, पिकांच्या नव्या लानी, पिकांवर पडणाऱ्या रोगांचा व हवामान बदलाचा होत असलेला परिणाम यांचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास कृषीची उत्पादकता व गुणवत्ता वाढविण्यासाठी उपयुक्त ठरत आहे. म्हणून त्यांचा प्रत्यक्ष शेतीव्यवस्थेत वापर होणे गरजेचे आहे.

7. जमीन आणि जल संसाधनाचे एकात्मिक व्यवस्थापन (Integrated Management of Land and Irrigation): भारताचे एकूण भौगोलिक क्षेत्र 328.7 दशलक्ष हेक्टर आहे; त्यापैकी केवळ 264.0 दशलक्ष हेक्टर क्षेत्रांमध्ये जैव-उत्पादनाची क्षमता आहे. यापैकी पडीक जमीन 79.5 दशलक्ष हेक्टर आहे आणि केवळ 184.5 दशलक्ष हेक्टर जमीन शिल्लक आहे. या भारतातील जमीन सर्व क्षेत्रांवर एकूण जल संसाधनाचे एकात्मिक व्यवस्थापन केले गेल्यास शेती उत्पादकतेत निश्चितपणे वाढ होईल.

वित्तपुरवठा आणि इतर आदानांचा पुरवठा (Supply of Credit and Other Inputs): बियाणे, खते, कीटकनाशके, कृषी यंत्रणा आणि सिंचन सुविधा या सर्व प्रकारच्या आवानांच्या वापरासाठी मोठ्या प्रमाणात भांडवलाचे आवश्यकता आहे; जी लहान व सीमांत शेतकऱ्यांकडे सहसा नसते. त्यामुळे पतपुरवठा करणाऱ्या प्रणालीचे बळकटीकरण करणे गरजेचे आहे. याबरोबरच विपणन सुविधांचेदेखील सुदृढीकरण केल्यास शेती उत्पादकतेत निश्चितपणे सुधारणा पडून येईल,

9. पीक संरक्षण (Crop Protection) कृषी तज्ज्ञांच्या मते, कीटक, कीड आणि रोगांमुळे सुमारे पाच टक्के पिके नष्ट होताना, अलीकडच्या काही वर्षांत विकसित झालेल्या औषधांच्या आणि कीटकनाशकांच्या वापराबद्दल बहुतेक शेतकरी अनभिज्ञ आहेत, याबाबत सरकारने धोरणे आखून जास्तीतजास्त शेतकऱ्यांपर्यंत यासंबंधीची माहिती शेतकऱ्यांपर्यंत परिणामकारकपणे पोहोचविल्यास व त्या अनुषंगाने शेतकऱ्यांनी नियोजन व वापर केल्यास शेतीच्या उत्पादकतेमध्ये निश्चितपणे वाढ होईल.

2.3 कृषी वित्तपुरवठा : गरज आणि स्रोत

AGRICULTURAL FINANCE: NEED AND SOURCES

वस्तू आणि सेवा उत्पादनाच्या घटकांपैकी भांडवल या घटकाचे महत्त्व आधुनिक काळात फार वाढले आहे. निरनिराळ्या क्षेत्रांमध्ये उत्पादनाचे स्वरूप आणि प्रमाण जसजसे बदलत गेले तसतशी भांडवलाची गरज वाढत गेली उत्पादनाचे प्रमाण लहान आणि कमी गुंतागुंतीचे असल्यास स्वतः जवळच्या कमी भांडवलातसुद्धा उत्पादन होऊ शकते. परंतु हे स्वरूप बदलताच उत्पादनासाठी अधिक भांडवलाची गरज लागते. भारतीय शेतकऱ्यांकडे पुरेसे उत्पन्न नसल्यामुळे त्याला बाहेरून कर्ज घेण्याची गरज भासते. इतर व्यवसायांप्रमाणे शेती हा सुद्धा आधुनिक काळात एक भांडवली व्यवसाय असल्याने त्यासाठी वित्ताची/कर्जाची (Finance) आवश्यकता असते. भारतीय शेतकरी जे कर्ज घेतात त्याचे कालावधीनुसार तीन, प्रकार केले जातात:

1. अल्प मुदतीचे कर्ज (Short Term Loan) हे कर्ज सामान्यतः एक वर्षापेक्षा कमी कालावधीचे असते. कारण या कर्जाचा संबंध प्रामुख्याने शेतीमधील नियमित उत्पादनाशी असल्याने पीक हाती आल्यानंतर ते पुन्हा पुढील वर्षी करता यावे म्हणून पुढच्या एक हंगामापुरते कर्ज घेण्याची आवश्यकता असते. यामध्ये मजुरी देणे, बियाणांची व खतांची खरेदी, अवजारांचे भाडे देणे यांसारखे चालू खर्च त्यामधून भागविले जातात. हंगाम पूर्ण होईपर्यंत उपभोगासाठी घेतलेले कर्जदन्तील याच प्रकारचे असते.
2. मध्यम मुदतीचे कर्ज (Medium Term Loan): यामध्ये एक वर्षापेक्षा जास्त परंतु पाच वर्षापेक्षा कमी मुदतीच्या कर्जाचा समावेश होतो. शेतीसाठी बैल विकत घेणे, पशुपालनासाठी गाई किंवा म्हशी विकत घेणे, शेतीत उपयोगी पडणारी छोटी यंत्रे विकत घेणे, साठवणूक सोई निर्माण करणे अशी कामे मध्यम मुदतीच्या कर्जामधून पूर्ण केली जातात. अल्प मुदतीच्या कर्मापेक्षा या कर्जाची रक्कमदेखील जास्त असू शकते. त्यामुळे या कर्जाची परतफेड करण्यासाठी कालावधीसुद्धा जास्त लागतो.
3. दीर्घ मुदतीचे कर्ज (Long Term Loan): पाच वर्षापेक्षा जास्त मुदतीचे कर्ज हे दीर्घ मुदतीचे कर्ज असते. या कर्माचा उद्देश प्रामुख्याने शेतीत कायमस्वरूपी सुधारणा करणे हा असतो. अर्थात, या कर्जाची रक्कम बरीच मोठी असल्याने परतफेडीचा कालावधी जास्त असतो, जमिनीची खरेदी, जमीन समतल करणे, विहीर खोदणे, ट्रॅक्टरसारखी मोठी यंत्रे विकत घेणे, शेतावरील बांधकाम, जुन्या कर्जाची परतफेड करणे यांसारख्या कामासाठी दीर्घ मुदतीचे कर्ज घेतले जाते. भारतीय, शेतीमध्ये निरनिराळ्या प्रकारचे जे कर्ज आवश्यक आहे त्याची निश्चित मात्रा किती हे सांगणे कठीण आहे. कारण शेतीच्या उत्पादन व उत्पन्न यामध्ये अनिश्चितता असल्याने कर्जाची रक्कम कमी-जास्त होऊ शकते. तथापि, एक गोष्ट मात्र निश्चितपणे सांगता येईल की, भविष्यकाळात ही गरज वाढतच राहणारी आहे. याचे पहिले कारण म्हणजे, निसर्गाच्या प्रकोपांना तोंड देण्याची क्षमता अद्यापही शेतकऱ्यांमध्ये निर्माण झालेली नाही, दरवर्षी देशाच्या काही भागांमध्ये नद्यांना पूर येतात आणि शेतीचे नुकसान होते. काही प्रदेशांमध्ये वारंवार दुष्काळासारखी परिस्थिती निर्माण होते. त्यामुळे शेतीच्या उत्पादनाचे प्रचंड नुकसान होते व कर्ज घेणे भाग पडते. दुसरे कारण म्हणजे शेतीच्या तंत्रात जो बदल होत आहे त्यामुळे कर्जाची गरज वाढती राहिल, जास्त उत्पादन देणाऱ्या पिकांची लागवड, आधुनिक सिंचनाच्या सोई निर्माण करणे, खते व कीटकनाशके यांचा वाढता वापर, रोख पिके घेण्याची प्रवृत्ती या बदलांमुळे शेतकऱ्यांना पूर्वीपेक्षा जास्त भांडवल आवश्यक आहे. ही गरज पूर्ण करण्यासाठी कर्जाची मागणी जास्त राहिल. शेतीला किती कर्ज आवश्यक आहे याविषयी निरनिराळ्या व्यक्तींनी, संस्थांनी आणि अभ्यासगटांनी अंदाज केले आहेत. अर्थात, त्यांच्यामध्ये एकवाक्यता असणे शक्य नाही; कारण एकतर हे अंदाज वेगवेगळ्या वर्षासाठी केलेले आहेत आणि दुसरे म्हणजे बदलत्या परिस्थितीनुसार या अंदाजामध्ये फरक पडणे अपरिहार्य आहे.

सन 1954 मध्ये अखिल भारतीय ग्रामीण पतपाहणी समितीने असा अंदाज व्यक्त केला होता की, शेतीला एकूण 2,000 कोटी रुपये कर्ज लागते. सन 1970-71 साठी भारत सरकारच्या कृषी उत्पादन मंडळाच्या कार्यकारी गटाच्या

अंदाजानुसार 1,960 कोटी रुपयांची होती. नॅशनल कमिशन ऑन ॲग्रिकल्चरच्या अभ्यासात व्यक्त केलेला अंदाजानुसार, सन 1985 पर्यंत भारतीय शेतीला अल्प, मध्यम व वीर्घ मुदतीचे मिळून 9,400 कोटी रुपये कर्ज लागेल असा होता. अंदाजामधील फरक बाजूला ठेवला तरी भारतीय शेतीला असलेली कर्जाची गरज खूप मोठी आहे व ती भविष्यात वाढतीच राहिल याविषयी शंका नाही.

कृषी वित्तपुरवठ्याची गरज (Need of Agricultural Finance)

भारतातील शेतीव्यवसायाला विविध कारणांनी वित्तपुरवठ्याची गरज भासते, ते पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

1. उत्पादन आणि उपभोग (Production and Consumption): शेतकऱ्याला घ्यावे लागणारे कर्ज केवळ शेतीमाल उत्पादनासाठीच लागत नाही तर शेतकऱ्यांकडून उपभोगासाठी कर्जाची मागणी केली जाते. उद्योगामध्ये कर्ज घेण्याचा एकमेव उद्देश उत्पादनाची क्रिया सुरळीत चालविणे हा असतो, शेतीमध्ये मात्र उत्पादनाच्या एकूण स्वरूपामुळे ते चालू असताना दैनंदिन उपभोग गरजा कशा पूर्ण करावयाच्या हा देखील प्रश्न शेतकऱ्यांना भेडसावत असतो. त्यामुळे

विशिष्ट कालावधीपुरते मर्यादित असते. इतर वेळी मात्र त्यांना रिकामे बसून राहावे लागते किंवा दुसऱ्या शेतकऱ्यांक मजुरीवर कामे करावी लागतात, ज्या प्रदेशात प्रामुख्याने एक पीक घेतले जाते आणि ग्रामीण लोकांना शेतीशिव उत्तर व्यवसाय करण्याची संधी नसते तेथे उरलेल्या काळात नेहमीच्या उपभोग गरजा कशा पूर्ण कराव्यात हा त्यांच्यापुढे उभा राहत असतो. वर्षाच्या ज्या काळात शेतीमधून त्यांनी जे उत्पादन केले ते उत्पादन वर्षभरासाठी पुरे नसते. त्यामुळे वर्षातील उर्वरित काळातील उपभोग त्यांना कर्ज घ्यावे लागते.

ज्या शेतकऱ्यांना नैमित्तिक जीवन जगण्यासाठी कर्जाऊ पैसा घ्यावा लागतो त्या शेतकऱ्यांना स्वतःच्या बळाच शेती उत्पादन करण्याचा प्रश्नच नाही. शेतीची नेहमीची कामे करण्यासाठी उदा., नांगरण करण्यासाठी नांगर व बै भाड्याने घेणे, बियाणे खरेदी करणे, मजुरांची मंजुरी देणे इत्यादी सर्व कामांसाठी कर्ज घेणे आवश्यक ठरते. अन्य: उत्पादन करणे शक्य न झाल्याने वर्षभर कसे जगावे हा प्रश्न निर्माण होतो. शिवाय जे काही उत्पादन केले जाते त्यान अनिश्चितता असते. आज उत्तम पीक दिसत असले तरी ते एखाद्या पावसाने किंवा इतर नैसर्गिक कारणाने हातातून जाणार नाही याची शाश्वती नसते. म्हणून उत्पादन आणि उपभोग या दोन्ही कारणांसाठी त्यांना कर्ज घ्यावे लागते.

2. शेतीचा विकास (Development of Land): दरवर्षी उत्पादन चालू राहण्यासाठी घेतलेले कर्ज म्हणारे

शेतकऱ्यांच्या वर्षभरातील गरजांच्या पूर्तीसाठी घेतलेले कर्ज होय. परंतु केवळ त्या कर्जाच्या आधारावर त्याचा विकास होऊ शकत नाही, कारण उत्पादन हाती आल्यावर अगोदरचे कर्ज फेडणे, पुढील उपभोगाची सोय करून ठेवणे यांसारख्य कामांतच ते खर्च होते. शेतीच्या विकासासाठी काही उत्पन्न शिल्लक ठेवणे शक्य होत नाही. जोपर्यंत शेतीचा विकास होत नाही तोपर्यंत त्याच्या दारिद्र्याच्या दुष्टचक्राचा भेद होणेही शक्य नाही. त्यामुळे शेतीच्या विकासासाठी कर्जाची गरज भासते. शेतीत विहीर खोदणे किंवा उत्पादनवाढीसाठी आवश्यक त्या इतर भांडवली सुधारणा करणे आवश्यक आहे त्यासाठी कर्ज घेण्याशिवाय दुसरा पर्याय नसतो.

3. अनुत्पादक कारणासाठी (For Unproductive Causes): शेतकऱ्याला उदरनिर्वाहासाठीदेखील कर्ज घ्यावे

लागते आणि त्याचा उल्लेख आपण उपभोग कर्जात केला आहे. हे कर्ज त्याच्या दैनंदिन उदरनिर्वाह करण्यासाठी आवश्यक असते. त्याशिवाय या गरजांची पूर्ती होऊ शकत नाही. याशिवाय काही कर्ज हे अशा उपभोगासाठी असू शकते जे उत्पादक नसते. उत्पादनासाठी घेतलेले कर्ज योग्य त्या कामासाठी वापरल्याने निदान काही काळाने उत्पन्न हाती येऊन परतफेडीची क्षमता निर्माण होण्याची खात्री असते. परंतु मुला-मुलींच्या लग्नात खर्च केलेला पैसा, बारसे, दशक्रिया विधी, कोर्टातील वावे लढविण्यासाठी केलेला खर्च पूर्णपणे अनुत्पादक आहे. हे खर्च केल्याने नवीन उत्पन्न किंवा कर्ज परतफेडीची उत्पन्न साधने तयार होत नाहीत. परंतु ग्रामीण समाजामधील वातावरण, रूढींचा प्रभाव, अंधविश्वास, वैयक्तिक हेवेदावे या कारणांनी असे खर्च केले जातात आणि त्यासाठी कर्ज घेतले जाते.

4. आकस्मिक कारणासाठी (For Contingencies) काही वेळा ध्यानीमनी नसताना अनेक प्रकारच्या नैसर्गिक आपत्ती उभ्या राहतात आणि त्यासाठी शेतकऱ्यांचा खूप मोठा खर्च होत असतो किंवा पूर्वी केलेला खर्च वाया जात असतो, पेरणी झाल्यानंतर पावसाअभावी किंवा अतिपुरामुळे केलेली पेरणी वाया जाते. त्यामुळे नवीन पेरणी करणे, पिकांवर कीड पडणे किंवा रोग येणे, बियाणे खराब निघणे, व्यापाऱ्यांचे किंवा वाहतूकदारांचे संप इत्यादी अनेक आकस्मिक कारणांमुळे शेतकऱ्यांचे मोठे नुकसान होत असते. अशा संकटाच्या निवारणासाठी शेतकऱ्यांना कर्ज घ्यावे लागते. भारतीय परिस्थितीत वरील कारणांचा अभ्यास केला तर असे दिसून येते की, ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांचा परिसर विभाग, हवामान, पीकपद्धती, शेतीचे स्वरूप यानुसार त्यांच्या कर्जाच्या गरजा वेगवेगळ्या आहेत. ग्रामीण पतपाहणी मंडळाच्या अभ्यासानुसार, भारतीय शेतकरी जे कर्ज घेतो त्यातला अर्धा भाग हा कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहासाठी असतो. साधारणपणे 27.8 टक्के भाग शेतीमधील भांडवली खर्चासाठी वापरला जातो. शेतीच्या चालू खर्चासाठी 9.3 टक्के भाग खर्च केला जातो तर साधारण 6 टक्के भाग इतर कामांसाठी खर्च होतो. या तुलनेत ग्रामीण भागातील शेतकरी नसलेल्या लोकांच्या कर्जाचा 70 टक्के भाग उपभोगावर आणि केवळ 7 टक्के भाग उत्पादक कार्यावर खर्च होताना दिसतो. शेतकऱ्यांच्या काम वापरण्याचा या धोरणामुळे त्यांच्या कर्जफेडीची स्थिती कशी असेल याबद्दल अंदाज येऊ शकतो. एकंदरीत कर्जाची परतफेड करण्यास अनेक अडचणी येतात, त्याचा कर्जबाजारीपणा उत्तरोत्तर वाढतच जातो.

कृषी वित्तपुरवठ्याचे स्रोत (Sources of Agricultural Finance)

ग्रामीण क्षेत्रात कर्जपुरवठा करणाऱ्या स्रोतांचे विभाजन दोन गटांमध्ये केले जाते: बिगर-संस्थात्मक स्रोत आणि संस्थात्मक स्रोत.

(अ) बिगर-संस्थात्मक स्रोत (Non Institutional Source)

ज्या संस्थांवर भारतीय रिझर्व्ह बँकेचे नियंत्रण नाही अशा संस्थांकडून घेतलेल्या कर्जाला बिगर-संस्थात्मक कर्ज असे म्हटले जाते. या संस्थांमध्ये प्रामुख्याने सावकार, जमीनदार, व्यापारी, नातेवाईक यांचा समावेश होतो, हे सर्व लोक बशेतकऱ्यांच्या अगदी जवळचे व परिचयाचे असल्याने ते शेतकऱ्यांना त्वरित कर्ज देतात. तसेच कर्जासाठी तारणदेखील मागत नसत, अर्थात, त्यामुळे शेतकऱ्यांचे ज्या कारणासाठी किंवा कामासाठी कर्ज हवे असते ते काम योग्य वेळी पूर्ण होऊ शकते, या कर्मांचे वैशिष्ट्य असे की, कर्ज घेण्याच्या उद्देशाची चिकित्सा केली जात नाही. उत्पादक कारणासाठी असो की अनुत्पादक कारणासाठी; कोणतेही कर्ज त्वरित उपलब्ध करून दिले जाते. तसेच कर्ज विल्यानंतर ते परत घेण्याची त्यांना घाई नसते. फक्त त्यावरील व्याज नियमित मिळण्यावर त्यांचा कटाक्ष राहत असे. अशा परिस्थितीत हे कर्ज ग्रामीण लोकांना सोईचे वाटणे स्वाभाविक आहे. तथापि, हे फायदे बाजूला ठेवून खाजगी स्रोतांच्या कर्जाची दुसरी बाजू पाहता ती कार भयानक असल्याचे दिसते. या लोकांचे व्याजाचे वर खूप अवाजवी असतात. प्रसंगी ते शंभर ते दोनशे टक्केदेखील असल्याचे दिसून आले आहे. म्हणूनच व्याज मिळत राहिले तर मुद्दल परत घेण्याची त्यांना घाई नसते. कर्ज देताना जमीन, घरवार गहाण ठेवून घेणे आणि कागदपत्रांमध्ये अपहार करून ते मिळविणे असे प्रकारही केले जातात. कृषी वित्तपुरवठ्याच्या खाजगी कर्जपुरवठ्यामध्ये अनेक गैरव्यवहार केले जातात. कोऱ्या कागदावर अंगठे घेणे, जमीन गहाण ठेवताना फसविणे, कमी दराने आधीच पीक खरेदी करणे, कर्जाच्या रकमेतूनच व्याज कपात करणे इत्यादी पद्धतींमुळे शेतकऱ्यांचे मोठे कार्थिक नुकसान होते. तथापि, त्वरित व कोणत्याही कारणांसाठी मिळणारे असे हे कर्ज असल्याने खाजगी स्रोतांचा ग्रामीण क्षेत्रातील प्रभाव बराच काळ टिकून राहिला आहे. जोपर्यंत त्यांना स्पर्धा करणारे कोणी नव्हते तोपर्यंत तर त्यांचा जवळपास एकाधिकारच होता. जसजसा संस्थात्मक स्रोतांचा विस्तार होत गेला तसतसा खाजगी स्रोतांचा प्रभाव कमी होत गेला आहे. शेतीला कर्जपुरवठा करणाऱ्या स्रोतांमध्ये सावकाराचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. केवळ खाजगीच नव्हे तर इतर स्रोतांच्या तुलनेतसुद्धा सावकारी कर्जाचे प्रमाण वर्षानुवर्षे जास्त होते. अनेक कृषी वित्तपुरवठा संस्थांचा विकास होऊनही आज ग्रामीण क्षेत्रातून सावकाराचे पूर्णपणे उच्चाटन झालेले नाही. सावकारांच्या पद्धती, गुण, गैरव्यवहार, अपरिहार्यता यावर अखिल भारतीय ग्रामीण पतपाहणी समितीने आपल्या अहवालात विश्लेषण केले आहे. सावकारांपैकी काही जण 'धंदेवाईक सावकार' म्हणून ओळखले जातात. पैसे कर्जाऊ देणे हाच व्यवसाय

असणारा हा ग्रामीण क्षेत्रातील सधन वर्ग असतो, आपल्याजवळील पैसा व्याजाने देणे व त्या व्याजावर आपला उदरनिर्वाह हे त्यांचे काम असते. अर्थात, कर्ज देण्याचे जे व्यवहार होतात त्या संदर्भात ग्रामीण भागातील उत्पादन घेणे व विकणे हे व्यापारी कार्यसुद्धा ते करतात. सावकारांचा दुसरा वर्ग म्हणजे शेतकरी सावकार, शेती हा त्यांचा प्रमुख व्यवसाय असतो. शेतीव्यवसायात सधनता प्राप्त झाल्याने कर्जाऊ पैसे देण्याचे व्यवहार ते करतात. सन 1951-52 मध्ये विविध संस्थांद्वारे ग्रामीण क्षेत्रात जो कर्जपुरवठा केला जातो त्यापैकी 69.7 टक्के कर्ज केवळ सावकारांनी दिलेले होते. पुढे सन 1961-62 मध्ये त्यांचा एकूण ग्रामीण कर्जातील हिस्सा 49.2 टक्क्यांपर्यंत कमी झाला, सन 1981 मध्ये त्यात अजून घट होऊन एकूण कर्जाच्या केवळ 16.1 टक्के हिस्सा सावकार पुरवित होते असे विसून आले. ही घट होत राहण्याचे प्रमुख कारण माणजे संस्थात्मक स्रोतांनी आपले कर्जपुरवठ्याचे स्वरूप आणि प्रमाण यामध्ये लक्षणीय बदल केले आहेत. तथापि, अद्यापही काही ऋण अपुरेपणा दिसून येतो, यावरून सावकारांची ग्रामीण भागातील अपरिहार्यता आणि संस्थात्मक स्रोतांच्या कार्याचा सावकाराचे वर्णन नेहमी एक आवश्यक आपत्ती किंवा अपरिहार्य आपत्ती असे करण्यात येते, सावकारी पाशाचा क्रूरपणा सर्वांनाच माहित आहे. परंतु सावकारांच्या अनेक पद्धती ग्रामीण जनतेच्या सोईच्या असतात. मुख्य म्हणजे सावकाराइतक्या सुलभतेने कर्ज देणारी पर्यायी संस्था नसल्याने ती आपत्ती असली तरी आवश्यकच अशीच आहे. अखिल भारतीय ग्रामीण पतपाहणी मंडळाने या परिस्थितीचे वर्णन अतिशय समर्पक शब्दात केले आहे. "ग्रामीण जनतेला कर्जासाठी सावकार हा केव्हाही, अगदी रात्रीसुद्धा उपलब्ध असतो. त्रासदायक औपचारिकपणास तो विलंब लावत नाही किंवा आवश्यक व गैरसोईचे प्रश्न विचारत नाही. तो त्वरित कर्ज देतो आणि नियमितपणे व्या मिळत राहिल्यास मुद्दलाच्या परतफेडीची घाई करत नाही. ग्रामीण जनतेशी त्याचा निकटचा संपर्क असून त्यांच्य सुख-दुःखाच्या प्रसंगी तो सामील होतो. एरव्ही ज्यांना कर्ज मिळणे कठीण असते त्यांनासुद्धा तो कर्ज देऊ शकतो; कारण त्याला सर्वांची बारीक माहिती असते, केवळ कर्ज देणेच नव्हे तर ग्रामीणांच्या दैनंदिन गरजांची पूर्ती, उत्पादनाची विक्रे आणि कामेसुद्धा तो करतो, त्यामुळे धोकादायक असली तरी सावकारी कर्ज ही एक आवश्यकता आहे."

(ब) संस्थात्मक स्रोत (Institutional Source)

या प्रकारामध्ये शासन, सहकारी संस्था, व्यापारी बँका तसेच अलीकडच्या काळातील प्रादेशिक ग्रामीण बँका यांच

समावेश होतो. बिगर-संस्थात्मक स्रोतांच्या गैरव्यवस्थेमधून शेतकऱ्यांची जी पिळवणूक आणि फसवणूक होते त्यामधून शेतकऱ्यांची सुटका करण्यासाठी संस्थात्मक वित्तपुरवठा करणाऱ्या संस्थांचा विस्तार करण्याची गरज असते सावकारी पद्धतीचे उच्चाटन करून ग्रामीण कर्जाची गरज भागविणे हा यामागील उद्देश होता. ग्रामीण लोकांचा विकास करणे आणि त्यांचे जीवनमान उंचावणे या हेतूने या संस्था प्रेरित झालेल्या आहेत. संस्थात्मक मार्गाने कर्जपुरवठ बिगर-संस्थात्मक स्रोतांच्या तुलनेने अत्यंत कमी दराने केली जातो. मोठे शेतकरी, सीमांत भूधारक, अल्प भूधारक यानुसारदेखील व्याजात फरक केला जातो. कर्जपुरवठ्याचे व्यवस्थापन करताना या संस्था कर्जाचा विनियोग नीट होते आहे किंवा नाही याकडे त्यांच्याकडून बारीक लक्ष दिले जाते. त्यामुळे कर्जाच्या उत्पादक वापराला चालना मिळू शकते परतफेडीची क्षमता निर्माण होण्यास मदत होते. याशिवाय इतर ठिकाणी उपलब्ध नसणारे तज्ज्ञ मार्गदर्शनही या संस्थांकडून मिळत असते. याचा अर्थ असा की, शेतकऱ्यांचे शोषण करणे किंवा नफा मिळविणे हा हेतू या संस्थांचा नसते तर कर्जाच्या दुष्टचक्रातून शेतकरी कसा सुटू शकेल या वृष्टीने कर्ज देणे व मदत करणे या गोष्टींना जास्त महत्त्व दिले जाते. भारतात संस्थात्मक स्रोतांमध्ये सर्व बँका आणि स्टेट बँक समूह, रिझर्व्ह बँक, नाबार्ड आणि ग्रामीण बँका तसेच इतर वित्तीय संस्थांचा समावेश होतो. भारतामध्ये या संस्थांचे कार्य उत्तरोत्तर विस्तारत गेले असले आणि खाजगी स्रोतांचे कार्य उत्तरोत्तर कमी झाले असले तरी कर्जपुरवठा करण्याचा खरा उद्देश अद्याप पूर्ण झालेला नाही.

1. सहकारी बँक पतपुरवठा (Co-operative Credit) सहकारी पतपुरवठा भारतात सहकारी पतपुरवठ्याची चळवळीची सुरुवात सन 1904 च्या कायद्यापासून झाली, अल्पकालीन व मध्यमकालीन कर्जपुरवठा करण्यासाठी प्राथमिक सहकारी सोसायट्या आणि वीर्घकालीन कर्ज पुरविण्यासाठी भूविकास बँका अशी रचना आता रूढ झाली आहे. या संस्था ग्रामीण भागात सावकाराची जागा घेतील अशी त्यांच्याकडून अपेक्षा होती; ती जरी पूर्ण झाली नसली तरी इतर कोणत्याही

कर्जपुरवठा करणाऱ्या संस्थेपेक्षा सहकारी संस्था ग्रामीण भागात खोलवर रुजल्या आहेत, ही वस्तुस्थिती नजरेआड करता येत नाही.

भारतात सहकारी संस्थांची रचना त्रिस्तरीय (Three-tier System) रूढ झाली आहे. मॅक्लॅगन समितीने फार पूर्वी सुचविलेली ही रचना अतिशय उपयुक्त ठरली आहे. ही रचना पिरॅमिडसारखी आहे; म्हणजे खालच्या पातळीला खेड्यांमध्ये अनेक प्राथमिक सोसायट्या असतात, त्यांच्या वरच्या पातळीला जिल्हा स्तरावर मध्यवर्ती सहकारी बँका असतात आणि राज्याच्या पातळीला शिखर संस्था म्हणून राज्य सहकारी बँक असते. या तीनही संस्था परस्परांश जोडलेल्या असतात. त्रिस्तरीय रचनेचा मुख्य फायदा म्हणजे शहरामधील संशोधने कमी खर्चात खेड्यांपर्यंत पोहोच शकतात, प्राथमिक सोसायट्या ग्रामीण भागात कार्य करीत असल्यामुळे तेथील वित्तीय गरजांचा अंदाज घेऊन त्या योग्य प्रमाणात वित्तपुरवठा करू शकतात. राज्यस्तरीय बँक ही राज्यपातळीवर कार्यरत असली तरी तिला आणि प्राथमिक सोसायट्यांना जोडण्याचे काम जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका करतात. अशा तऱ्हेने शिखर बँकेचा खेड्यांश-संबंध येऊन त्यांचा पूर्ण फायदा खालच्या स्तरापर्यंत मिळू शकतो. पतपुरवठ्याच्या या संघीय पद्धतीमुळे प्रत्येक पातळीच्या संस्था स्वतंत्रपणे कार्य करतात, पण त्यांच्या परस्परसंबंधामुळे एकूण रचना कार्यक्षमतेने काम करीत राहते.

(i) प्राथमिक शेती सहकारी संस्था (Primary Agricultural Co-operative Societies): प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा सोसायट्या अल्पकालीन आणि मध्यमकालीन कर्ज उपलब्ध करून देतात. खेड्यांशी प्रत्यक्ष संबंध असणाऱ्या या संस्था आहेत. सावकारांशी स्पर्धा करण्यासाठी खेडोपाडी पसरलेल्या त्या एकमेव संस्था आहेत. (व्यापारी बँका आणि प्रादेशिक ग्रामीण बँका त्या मानाने नवीन आहेत.) कमीतकमी वहा व्यक्ती एकत्रित येऊन ते सहकारी सोसायटी स्थापन करू शकतात. त्यांचे सदस्यत्व खुले असते. प्रारंभी या संस्था असीमित वायित्वाच्या तत्त्वावर स्थापन झाल्या. सभासदांची जबाबदारी स्वतःपुरती मर्यादित न राहता सर्वसमावेशक असली तरी 'सर्वासाठी एक' हे सहकारी तत्त्व अधिक प्रभावीपणे अमलात आणता येते. म्हणून त्या वेळी असीमित दायित्वाला मान्यता मिळाली होती.

पुढे हे मत बदलून सीमित वायित्वाचा जास्त प्रसार झाला.

प्राथमिक सहकारी समितीत सर्वोच्च अधिकार असणारे मंडळ म्हणजे सर्वसाधारण सभा (General Body) असते. या सभेची बैठक सामान्यतः वर्षातून एकदा होते. दैनंदिन कामकाज पाहण्यासाठी एक व्यवस्थापन समिती असते. तिच्यामध्ये पाच ते नऊ सदस्य निर्वाचित केले जातात, या त्यांच्यामधून अध्यक्ष व सचिवाची निवड केली जाते. प्राथमिक समित्यांचे निधी उभारण्याचे कार्य वेगवेगळ्या माध्यमांमधून होते. भागभांडवल आणि सभासद-फी हा एक भाग आहे तर दरवर्षी राखीव निधीमध्ये जाणाऱ्या पैशातूनसुद्धा एकूण निधीत भर पडते. याशिवाय सभासदांकडून ठेवी स्वीकारण्याचे कामही या संस्था करतात. त्यामुळे एकूण निधी वाढतो.

मध्यवर्ती सहकारी बँक आणि सरकारकडून मिळणारे कर्ज हे निधीत भर टाकणारे एक महत्त्वाचे साधन आहे. अर्थात, हा मार्ग तितकासा योग्य नाही. कारण त्यामुळे या सोसायट्या स्वतःच्या पायावर उभ्या राहण्यास एक प्रकारे अडथळा होतो; परंतु आज त्याला पर्याय नाही. किंबहुना, आज तोच निधी उपलब्धतेचा प्रमुख मार्ग आहे.

(ii) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका (District Central Co-operative Banks) मध्यवर्ती बँका दोन पद्धतीने गठीत झालेल्या दिसतात. एका पद्धतीनुसार जिल्हा मध्यवर्ती बँकेचे सभासदत्व केवळ प्राथमिक समित्यांनाच दिले जाते. दुसऱ्या पद्धतीमध्ये व्यक्तींना तसेच प्राथमिक संस्थानाही सभासद करून घेतले जाते, पद्धत कोणतीही असली तरी एका जिल्ह्यातील किंवा काही तालुक्यांमधील संस्थांचा संघ असे या बँकेचे स्वरूप असते. भागभांडवल, ठेवी, शिखर बँक व सरकार यांच्याकडून मिळणारे कर्ज आणि अनुदान या मार्गाने जिल्हा मध्यवर्ती बँकेचा निधी तयार होतो. व्यवस्थापनासाठी एक संचालक मंडळ नियुक्त केलेले असते आणि त्यामध्ये बारा ते पंधरा संचालक असतात, या बँकेची मुख्य कार्ये म्हणजे प्राथमिक समित्यांना वित्तपुरवठा करणे, व्यापारी बँकेची कार्ये करणे, निरनिराळ्या प्राथमिक सहकारी

पतसंस्थांच्या कार्यात सारखेपणा आणणे, त्यांच्याशी नेहमी संपर्क ठेवणे, त्यांच्या कार्याची तपासणी करणे, त्यांच्या संसाधनाची गुंतवणूक करण्यास मदत करणे इत्यादी कामे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका करीत असतात.

(iii) राज्य सहकारी बँका (State Co-operative Banks) सहकारी कर्जपुरवठ्याच्या शिखरस्थानी असणारी संस्था म्हणजे राज्य सहकारी बँक. या बँकेचे सभासदत्व मध्यवर्ती सहकारी बँकांना आणि शिखर बँकेशी प्रत्यक्ष संबंध असणाऱ्या प्राथमिक सहकारी पतसंस्थांना मिळते. काही राज्यांनी व्यक्तींनासुद्धा शिखर बँकेचे सदस्यत्व देऊ केले होते. परंतु ही स्थिती फारशी आढळत नाही. अलीकडील काळात राज्य सरकार या बँकेचे भाग धारण करते. या बँकेच्या रचनेत सर्वसाधारण सभेला सर्वोच्च स्थान असते. दैनंदिन कामकाज पाहण्याचे अधिकार संचालक मंडळाला असतात आणि त्यातील काही संचालक राज्य सरकार नियुक्त करते. शिखर बँकेच्या निधीचे मुख्य घटक म्हणजे भागभांडवल, राखीव निधी, सभासदांच्या व इतरांच्या ठेवी, राज्य सरकार, रिझर्व्ह बँक व स्टेट बँकेकडून मिळालेले कर्ज आणि राज्य सरकारची प्रत्यक्ष मदत हे असतात. मध्यवर्ती बँकांच्या माध्यमातून खेड्यांमध्ये कर्जपुरवठा करणे हे या बँकांचे मुख्य काम आहे. मध्यवर्ती बँकांची नियमित तपासणी करून त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवणे आणि त्यांच्या कार्याला योग्य वळण लावणे याकडे राज्य सहकारी बँकेला लक्ष द्यावे लागते. सहकारी पतपुरवठ्याच्या योग्य विकासासाठी कर्ज धोरण आखणे आणि त्याची अंमलबजावणी करणे हे काम या बँकांचे असते. राज्य सहकारी बँका व्यापारी बँकांप्रमाणे रकमांचे स्थानांतरण, धनादेश व प्रत्यक्ष पत्रांचे व्यवहार, हुंड्या बटविणे यांसारखी कामेही करतात.

(iv) भूविकास बँका (Land Development Banks): ग्रामीण क्षेत्रात दीर्घकालीन कर्जपुरवठा करण्यासाठी या बँका अस्तित्वात आल्या आहेत. पूर्वी त्यांचा उल्लेख भूतारण बँका असा केला जात होता. भारतात सर्वत्र भूविकास बँकेची द्विस्तरीय रचना रूढ झाली आहे; परंतु हे दोन स्तर सगळीकडे सारखे नाहीत, सर्व राज्यांमध्ये शिखर संस्था म्हणून मध्यवर्ती भूविकास बँक कार्य करते. काही राज्यांमध्ये द्वितीय स्तरावर प्राथमिक भूविकास बँका आहेत त्यांचे कार्य प्रामुख्याने जिल्हा किंवा तालुका स्तरावर चालते. काही राज्यांमध्ये जिल्हा मध्यवर्ती बँका स्वतः आपल्या शाखांच्या माध्यमातून दीर्घकालीन कर्ज देण्याचे कार्य करते. यापैकी पहिली पद्धत जास्त प्रचलित आहे. या बँकांचा कारभार संचालक मंडळाच्या हाती असून त्यात सात ते नऊ संचालक असतात.

प्राथमिक भूविकास बँकेच्या संचालक मंडळावर मध्यवर्ती बँकेचा प्रतिनिधी असतो तर मध्यवर्ती बँकेच्या संचालक मंडळात राज्य सरकारद्वारे नियुक्त दोन किंवा तीन संचालक असतात. भागभांडवल, कर्ज, फी, अनुदाने इत्यादी मार्गांनी या बँकांचा निधी उभारला जातो, प्राथमिक बँका मध्यवर्ती बँकेकडून कर्ज घेतात. मध्यवर्ती बँका आपल्या निधीची उभारणी करताना राज्य सरकारच्या हमीवर इतर कर्जपुरवठा करणाऱ्या संस्थांकडून कर्ज घेतात. त्या ठेवी स्वीकारतात तसेच ऋणपत्रांचे निर्गमनही करू शकतात, भूविकास बँका जे कर्ज देतात त्याची रक्कम आणि मुदत मोठी असते. हे कर्ज प्रामुख्याने शेतीमधील कायम स्वरूपाच्या सुधारणांसाठी दिले जाते. मोठ्या अवजारांची खरेदी, विहीर खोदणे, जमीन लागवडयोग्य करणे, जमिनीची खरेदी, जुन्या कर्जाची परतफेड इत्यादी उद्देशांसाठी या बँका कर्ज देतात. कर्जाची मुदत पाच ते वीस वर्षे असू शकते आणि त्याबद्दल तारण म्हणून जमीन ठेवली जाते.

2. व्यापारी बँका (Commercial Banks) कृषी वित्तपुरवठ्यात व्यापारी बँकांची भूमिका शहरी वातावरणाशी आणि गरजांशी जास्त संबंधित राहिलेल्या व्यापारी बँकांचे ग्रामीण क्षेत्रातील आगमन त्या मानाने बरेच नवीन आहे. ग्रामीण पतपाहणी समितीच्या अभ्यासात (1951) असे दिसून आले होते की, या बँकांचा ग्रामीण कर्जातील वाटा अत्यंत नगण्य (एक टक्क्यापेक्षा कमी) होता. तथापि, सामाजिक बँकिंग ही कल्पना रूढ झाल्यापासून या परिस्थितीत बराच फरक पडला आहे. आता ग्रामीण कर्जपुरवठा करणारा एक महत्त्वपूर्ण स्रोत म्हणून व्यापारी बँकांचा उल्लेख केला जातो.

3. भारतीय स्टेट बँक (State Bank of India): भारतीय स्टेट बँक ही सुद्धा एक व्यापारी बँक असली तरी इतर व्यापारी बँका तुलनेने शेती वित्तपुरवठ्याच्या बाबतीत तिच्या कार्यात बराच फरक आहे. म्हणून स्टेट बँकेची शेती कर्जपुरवठ्यातील भूमिका वेगळेपणाने अभ्यासणे आवश्यक आहे. ग्रामीण पतपुरवठ्याची गरज प्रचंड असताना या क्षेत्रात केवळ सहकारी बँका संस्थात्मक स्रोत म्हणून कार्य करीत होत्या, त्यांच्या कार्यातसुद्धा अनेक दोष होते. त्यामुळे

ग्रामीण पतपुरवठ्याचा प्रश्न सोडविण्यासाठी अखिल भारतीय ग्रामीण पतपाहणी समितीने ज्या महत्त्वपूर्ण शिफारशी केल्या त्यातील एक सूचना म्हणजे 'स्टेट बँकेची स्थापना करावी' ही होती. त्यानुसार आधीच्या इम्पीरिअल बँक ऑफ इंडियाचे राष्ट्रीयीकरण होऊन 1 जुलै, 1955 रोजी स्टेट बँक ऑफ इंडिया अस्तित्वात आली. ग्रामीण कर्जाच्या संदर्भात स्टेट बँक स्थापन करण्याचे उद्देश म्हणजे या क्षेत्रात कर्जाचा विस्तार करणे, इतर पतसंस्थांच्या कार्य विस्तारासाठी सोई पुरविणे, बँकव्यवसायाच्या तत्वांच्या मयरीादित राष्ट्रीय धोरणांचा पाठपुरावा करणे, वित्तपुरवठ्याशी संबंधित सहकारी संस्थांच्या गरजांकडे लक्ष देणे वगैरे. ग्रामीण वित्तपुरवठ्याच्या क्षेत्रात व्यापारी बँकांचा प्रवेश झालेला नसताना स्टेट बँकेने पुढाकार घेऊन बरेच मोठे उद्दिष्ट साध्य करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

4. प्रादेशिक ग्रामीण बँका (Regional Rural Banks) भारतात सन 1975 पासून प्रादेशिक ग्रामीण बँकांची सुरुवात झाली. ज्या ग्रामीण क्षेत्रात बँकेच्या सोई पोहोचलेल्या नाहीत अशा ठिकाणी त्या उपलब्ध करून देणे हा मुख्य उद्देश या बँकांच्या स्थापनेमागे होता. यामुळे ग्रामीण जनता सावकारी पाशातून मुक्त होऊ शकेल तसेच ग्रामीण भागातील ठेवी उत्पादक कामासाठी आकर्षित होतील अशी अपेक्षा होती. मोठ्या व्यापारी बँका या प्रादेशिक ग्रामीण बँकांना प्रायोजित करीत असल्याने त्या एक प्रकारे व्यापारी बँकाच आहेत. फरक इतकाच की, त्यांचे क्षेत्र

एक विशिष्ट जिल्हा किंवा काही थोड्या जिल्हयांपुरते सीमित होते. त्या खेड्यातील शेतकरी, कारागीर, लघुउद्योग या वर्गाना मदत करतात, त्यांचा व्याजाचा वर सवलतीचा असतो, कोणत्याही परिस्थितीत त्यांचा व्याजदर राज्यातील सहकारी कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या व्याजवरापेक्षा जास्त नसतो, या बँकांना भागभांडवल पुरविण्याचे काम केंद्र सरकार, संबंधित राज्य सरकार आणि प्रायोजक व्यापारी बँक यांच्याद्वारे केले जाते. या बँकांच्या स्थापनेपासून देखरेखीपर्यंतचे काम नाबार्डकडे सोपविण्यात आले आहे. प्रारंभी या बँकांची संख्या अतिशय कमी होती; परंतु त्यांच्या संख्येमध्ये लवकरच वाढ करण्यात आली. सीमांत व अल्प भूधारक, ग्रामीण कारागीर, शेतमजूर हे या बँकांच्या कार्याचे खरे लक्ष्य होते. त्यांच्या वित्तीय गरजा पूर्ण करण्याचे काम त्यांनी केले असल्याचे दिसून येते. तथापि, रिझर्व्ह बँकेच्या या विधानाशी इतरांची सहमती असल्याचे दिसत नाही. नरसिंहम् समितीने जेव्हा या बँकांच्या कार्याचे मूल्यांकन केले तेव्हा तिला असे विसून आले की, ज्या ग्रामीण भागात या बँकांच्या शाखांनीच कार्य करायला हवे तेथेच प्रायोजक बँकेच्यादेखील शाखा आहेत.

5. राष्ट्रीय कृषी व ग्रामीण विकास बँक / नाबार्ड (National Bank for Agricultural and Rural Development NABARD) स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय शेतीला कर्जपुरवठा करण्याच्या कामात रिझर्व्ह बँकने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. राज्यस्तरीय सहकारी बँका आणि भूविकास बँका यांच्यामार्फत रिझर्व्ह बँकेने शेतीला अल्प, मध्यम व दीर्घकालीन कर्ज उपलब्ध करून दिले आहेत. या दृष्टीने कृषी पत विभाग, ग्रामीण नियोजन व पत शाखा तसेच कृषी पुनर्वित्त व विकास महामंडळ हे कार्यरत होते. तथापि, पुढील काळात शेतीच्या विकासासाठी कल्पना अधिक व्यापक करून ती ग्रामीण विकासाच्या कल्पनेत परिवर्तित करण्यात आली. या बदललेल्या संदर्भात राष्ट्रीय स्तरावर एखादी स्वतंत्र बँक स्थापण्याची गरज निर्माण झाली. यानुसार, शिवरामन समितीने अशा बँकेची शिफारस केली. म्हणूनच 12 जुलै, 1982 रोजी राष्ट्रीय कृषी व ग्रामीण विकास बँक/नाबार्ड (NABARD) अस्तित्वात आली. रिझर्व्ह बँकेशी जोडलेल्या पूर्वीच्या सर्व संस्थांचे (कृषीविषयक) कार्य नाबार्ड बँकेच्या हाती आले. सन 1975 मध्ये निर्माण करण्यात आलेल्या प्रादेशिक ग्रामीण बँकांची जबाबदारीही नाबार्डकडेच सोपविण्यात आली आहे. ग्रामीण भागाचा समन्वित विकास करून त्यात समृद्धी आणण्याच्या दृष्टीने शेती, लघुउद्योग, ग्रामोद्योग, हस्तोद्योग व इतर आर्थिक उपक्रमांना मदतीचा हात देण्याच्या हेतूने सध्या नाबार्ड काम करीत आहे.

नाबार्डचे उद्देश : (1) शेतीच्या विकासासाठी वित्तपुरवठा उपलब्ध करून देणे. (2) इतर ग्रामीण व्यवसायांना पतपुरवठा उपलब्ध करून देणे. (3) ग्रामीण समृद्धी व समन्वित विकास यासाठी मवत करणे. नाबार्डचे व्यवस्थापन नाबार्डचे व्यवस्थापन पंधरा सदस्यांच्या संचालक मंडळाकडे असते. त्यामध्ये रिझर्व्ह बँक, सहकारी व व्यापारी बँका आणि भारत सरकार यांचे प्रत्येकी तीन प्रतिनिधी, राज्य सरकारचे दोन प्रतिनिधी व ग्रामीण अर्थशास्त्राचे दोन तज्ज्ञ समाविष्ट असतात.

संसाधने : नाबार्डचे भागभांडवल शंभर कोटी रुपये असून त्यात भारतीय रिझर्व्ह बँक आणि भारत सरकार यांचा समान वाटा आहे. तिच्या इतर संसाधनामध्ये अंतर्गत स्रोत आणि बाह्य कर्जे यांचा समावेश होतो. नाबार्ड स्वतःची कर्जविषयी गरज पूर्ण करण्यासाठी केंद्र सरकार, जागतिक बँक आणि इतर वित्तीय संस्थांकडून निधी उभारते. याशिवाय पूर्वीच्या 'राष्ट्रीय कृषी प्रत्यय निधीची संसाधने' नाबार्ड बँकेकडे हस्तांतरित करण्यात आली. या दोन निधीची रक्कम 1,645 कोटी रुपये होती. याशिवाय रिझर्व्ह बँकेनेही 300 कोटी रुपये हस्तांतरित केले होते. इंग्लंड, अमेरिका आदी विकसित देशांनी नाबार्डला 133 कोटी रुपयांचे कर्ज दिले आहे. आवश्यकता भासल्यास मुद्राबाजारातून निधी उभारण्याची मोकळीक या बँकेला आहे.

2.4 कृषी विपणन : दोष आणि दोष कमी करण्यासाठी उपाययोजना

AGRICULTURAL MARKETING: PROBLEMS AND MEASURES

कृषी विपणन म्हणजे स्थूल मानाने शेतमालाची देवाण-घेवाण किंवा विनिमय होय. अशी देवाण-घेवाण शक होण्याकरिता विविध प्रक्रिया कराव्या लागतात. उदाहरणार्थ, शेतमालाची प्रक्रिया, साठवण, वाहतूक, प्रतवारी, तपासण मूल्यनिर्धारण, जाहिरात, घाऊक व किरकोळ विक्री, अशा प्रक्रिया कार्यक्षमतेने झाल्या तर शेतकऱ्याला आपल्या मालाचे जास्तीतजास्त किंमत मिळू शकते, खरेदी-विक्रीचा खर्च कमीतकमी होतो आणि उपभोक्त्यांनी दिलेल्या किमतीच मोबदल्यात त्यांना वर्जेदार माल मिळू शकतो. कृषी विपणन कार्यक्षम होण्यासाठी उचित व्यापार प्रथा पाळाव्या लागतम आणि विशिष्ट प्रकारच्या बाजार संघटनाही उभाराव्या लागतात. शेतकऱ्यांच्या हिताचे संरक्षण करण्यासाठी बाजा नियंत्रणासारख्या इतर मार्गांनी शासकीय हस्तक्षेपही करण्यात येतो. शेतमालाच्या खरेदी-विक्रीचा हा एक महत्त्वाचा प्रकार असून तो वस्तूच्या विक्रीच्या स्वरूपावरून व आकारावरून निश्चित होतो, वस्तुबाजार (Commodity Market) अंतिम शेतमालाचा किंवा उत्पादनासाठी आवश्यक कच्चे शेतमालाचा असतो, भारतात अशा प्रकारचे वस्तुबाजार हे अन्नधान्य, भाजीपाला, कांदा, बटाटा, कापूस, तांदूळ, गहू फळे इत्यादी आढळून येतात, अशा प्रकारचे बाजार किरकोळ अगर घाऊक स्वरूपात शेतमालाची खरेदी-विक्री करतात अलीकडच्या काळात शेतमालाच्या उत्पादनासाठी आवश्यक असणाऱ्या आवान सामग्रीच्या संदर्भातही वस्तुबाजाराचं भूमिका महत्त्वाची मानली जाते. विशेषतः बी-बियाणे, रासायनिक खते, जंतुनाशके व औषधांची विक्री किरकोळ व घाऊर स्वरूपात अनेक कंपन्या भारतात करीत आहेत. भारतात नियोजनकाळात सरकारने अन्नधान्यामध्ये गहू, तांदूळ, ज्वारी बाजारी व डाळी या शेतमालाच्या वस्तुबाजाराचा विकास सहकारी, सरकारी व खाजगी स्वरूपात केला जातो. ग्रामीण भागात आजतागायतदेखील दैनिक व आठवडी बाजारात अन्नधान्य, फळे, भाजीपाला, कापूस, अन्नधान्य कांदा, बटाटा इत्यादी प्रकारच्या शेतमालाचे स्वतंत्रपणे वस्तुबाजार निर्माण केले आहेत. इतकेच नव्हे, तर कापूस, ज्वारी, गहू, द्राक्षे, फुले, आंबे, केळी इत्यादी विविध प्रकारच्या शेतमालाच्या खरेदी-विक्रीसाठी स्वतंत्र मंडळे निर्माण केली आहेत. अशा प्रकारच्या मंडळामार्फत शेतकऱ्यांच्या शेतमालास वाजवी भाव प्राप्त करून देण्याचा सातत्याने प्रयत्न केला जात असल्याने शेतकऱ्यांचे उत्पन्न व राहणीमान उंचावण्यास मदत झालेली आहे. त्याप्रमाणे शेतमालाच्या खरेदीसाठी ग्राहकांन हक्काची व खात्रीशीर बाजारपेठ उपलब्ध झाली, आहे. थोडक्यात, शेतकरी उत्पादक व ग्राहक या दोन्ही घटकांचे आर्थिक कल्याण साध्य करण्यात वस्तुबाजार (Commodity Market) सध्या अत्यंत महत्त्वाचे मानले जाते.

कृषी विपणनातील दोष (Problems of Agricultural Marketing)

बाजारपेठेचे स्वरूप लक्षात घेता शेतकऱ्यांना अनेक प्रश्नांसमोर तोंड द्यावे लागते. उत्पादन बाजारपेठेहून कमी-अधिक अंतरावर होत असते ते बाजारपेठेपर्यंत आणावयास हवे. वाहतूक करताना मालाची नासधूस होणार नाही अशी खबरदारी घ्यावी लागते. माल चांगल्या स्थितीत पोहोचविला व तो चांगल्या प्रतीचा आहे याविषयी ग्राहकाची खात्री पटविता आली तर जास्त भाव मिळू शकतो. म्हणून चाळणे, स्वच्छ करणे वगैरे प्राथमिक प्रक्रिया उत्पादनाच्या जागीच करणे श्रेयस्कर ठरते. पोत्यात किंवा अन्य प्रकारे तो नीट बांधावा लागतो. माल चांगल्या स्थितीत राहण्यासाठी गोदामांची गरज असते. वाहतूक कमी खर्चात व्हावी यासाठी दळणवळणाच्या चांगल्या साधनांची जरूरी असते. माल बाजारपेठेत आणण्यासाठी ज्या सेवा

व सोई लागतात त्या स्वतःच्या खर्चाने उपलब्ध करून घेणे शेतकऱ्याल कठीण असते, वाहतुकीसाठी संदेशवहनाची साधने अंतर्भागात पुरेशा प्रमाणात निर्माण करण्याचे काम तर सरकारच कल शकते. ते नीट झाले तसेल तर शेतमाल सोईच्या बाजारपेठेपर्यंत आणणे त्रासदायक व खर्चीक ठरते. प्राथमिक प्रक्रियण करणे, प्रतवारी लावणे वगैरे सेवांबाबतही सरकार वा अन्य सार्वजनिक संस्थेच्या पुढाकाराने सोय न झाल्यास शेतकऱ्याला स्वतःच्या कुर्वतीवर अवलंबून राहावे लागते. शेतमालाला योग्य भाव मिळावा व उत्पादन खर्च भागून चांगले जीवनमान उपभोगता येईल इतके उत्पन्न शेतकऱ्याला लाभावे ही अपेक्षा मुक्त बाजारपेठेत सहसा पूर्ण होत नाही. कारण शेती व उद्योगधंदे यांच्यामधील व्यापारवर बहुधा उद्योगधंद्याला अनुकूल असतो. शेतीचे उत्पादन बऱ्याच अंशी निसर्गावर अवलंबून असते. वर्षातून एकदा किंवा दोनदाच पीक येऊ शकते, त्यामुळे बाजारपेठेतील परिस्थिती पाहून उत्पादन कमी-जास्त करणे शेतकऱ्याच्या हातात राहत नाही. शिवाय बहुतेक शेतमाल नाशवंत स्वरूपाचा असतो. त्यामुळे उत्पादन खर्च भागून पुरेसे उत्पन्न मिळाले तरच उत्पादन वा विक्री करावयाची असा निर्णय शेतकऱ्याला घेता येत नाही. आर्थिक दुर्बलतेमुळे माल जास्त काळ न विकता साठवून ठेवणे त्याला शक्य नसते. उलट कारखानदारी वस्तूंचे उत्पादन आणि विक्री बऱ्याच अंशी नियंत्रित करता येण्यासारखी असल्याने उत्पादक किमतीबाबत आग्रही राहू शकतो.

आणखी एक अडचण अशी की, शेतकरी ग्रामीण भागातील असल्याने शहरी व बाजारी व्यवहारातील गुंतागुंत त्याला समजत नाही. या त्याच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन मध्यस्थ व्यापारी त्याची वेगवेगळ्या प्रकारे फसवणूक करतात. मालाची अदलाबदल करणे, वजन कमी दाखविणे, अनावश्यक खर्च त्याच्यावर लावणे या मार्गांनी त्याची लुबाडणूक होत असते.

पुढील मुद्द्यांच्या आधारे भारतातील कृषी विपणन व्यवस्थेतील दोष स्पष्ट करता येतील :

1. साठवणुकीच्या सोईचा अभाव (Lack of Storage Facilities):

शेतीमाल लगेच विक्रीस नेल्यास बाजारात आवक एकदम वाढल्यामुळे किंमत कमी मिळते. त्यामुळेच बाजारात किंमत वाढेपर्यंत शेतमालाचे संरक्षण केल्यास शेतकऱ्यास फायदा होऊ शकतो. पण गोदामाच्या आणि वखारीच्या सोई अत्यंत अपुन्या, अशास्त्रीय व असमाधानकारक आहेत. त्यामुळे शेतकऱ्यास योग्य फायदा होत नाही. तसेच उंदीर, कीड व ओलसरपणा यामुळे धान्याचा दर्जा घटतो आणि पाच ते पंधरा टक्के नुकसान होते. भाजीपाला, फळे व दूध अशा नाशवंत शेतमालासाठी शीतगृहासारख्या सुविधा आवश्यक ठरतात. शेतमाल साठवण्याच्या सोई मर्यादित असल्यामुळे आणि व्यापक ठिकाणी उपलब्ध नसल्यामुळे कमी झालेल्या किमतीत शेतीमाल विकणे शेतकऱ्यास भाग पडते व त्याचा खूप मोठा तोटा शेतकऱ्यास सहन करावा लागतो.

2. प्रतवारीचा अभाव (Lack of Grading): विविध शेतात पिकणारा शेतमाल कधीच एका प्रतीचा किंवा दर्जाचा नसतो. जर शेतमालाची योग्य प्रतवारी केली तर शेतकऱ्यांना शेतमालाच्या वर्जानुसार योग्य भाव मिळू शकतो. मालाच्या प्रतवारीचे तंत्र आणि त्याचे फायदे याबाबत माहिती नसेल तर शेतकऱ्यांचे मोठे नुकसान होते. या परिस्थितीचा फायदा व्यापारी व इतर मध्यस्थ उठवितात. आपल्या शेतात विविध वस्तूंमध्ये कमी-जास्त दर्जा कसा ठरवायचा याबाबत प्रमाणित पद्धती नसल्यामुळे प्रतवारीची अडचण निर्माण होते. काही वस्तूंमध्ये काही ग्रेड्स पाडल्या आहेत, परंतु त्यातसुद्धा गैरप्रकार चालू आहेत.

3. वजनमापे यांच्या प्रमाणीकरणाचा अभाव (Lack of Honesty of Weight and Measurements): वजनमापे यांच्या प्रमाणीकरणाची समान पद्धत सुरू करेपर्यंत देशात अतिशय गोंधळ होता. देशातील काही भागात शेतकरी गरीब, निरक्षर व असंघटित असल्याचा फायदा घेऊन वजनमापामध्ये अजूनही शेतकऱ्यांची फसवणूक केली जाते.

4. शेतकऱ्याच्या संघटनेचा अभाव (Lack of Farmer's Organisation): देशातील शेतकऱ्यांचा एक मोठा वर्ग हा सीमांत तसेच लहान गटात येत असून तो विखुरलेला आहे. याउलट, व्यापारी व इतर मध्यस्थ मात्र त्यांची साखळी करून व्यवहार करत असतात. त्यातच शेतकऱ्याचा अशिक्षितपणा, माल विकण्याची निकड, पुरेशा माहितीचा अभाव, कर्जबाजारीपणा

आणि व्यापाऱ्यांच्या गैरप्रकारांची भर पडल्याने शेतकऱ्यांची नेहमीच पिळवणूक होत असते. सहकाराचा पुरेसा प्रसार न झाल्यामुळे या परिस्थितीत अजूनही म्हणावा तेवढा फरक दिसून येत नाही.

5. पतपुरवठ्याचा अभाव (Lack of Supply of Credit): शेतमालाचे उत्पादन घेणे व ते विकले जाणे यामध्ये अनेक प्रक्रिया येतात, त्या प्रत्येक प्रक्रियेसाठी शेतकऱ्यास पैशाची गरज असते. ती पूर्ण करण्याच्या सोई पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध नाहीत. त्यामुळे मित्र-नातेवाईक किंवा सावकार व व्यापारी यांच्याकडून कर्ज घेतले जाते. शेतीमाल निघाल्यानंतर हे सर्व कर्ज देणारे लोक घेतलेल्या कर्जाच्या परतफेडीसाठी तगादा लावतात. त्यामुळे येईल त्या किमतीत शेतमाल विकणे शेतकऱ्यांना भाग पडत असे. रास्त नफा मिळणे आणि त्यातून शेतीत नवीन गुंतवणूक करणे व उत्पादनास उत्तेजन मिळावे शक्य होत नाही. तसेच ग्रामीण क्षेत्रात गोदामाची कमतरता असल्याने तेथे ठेवलेल्या मालाच्या पावतीवर कर्ज मिळण्याची शक्यता नसते.

6. शेतीमाल विपणनासंबंधी माहितीचा अभाव (Lack of Agriculture Market Information): विपणन व्यवस्थेतील आणखी एक मूलभूत दोष म्हणजे शेतमालाच्या बाजारासंबंधी अचूक विश्वसनीय माहितीचा अभाव, सध्या बाजारात कोणत्या प्रतीच्या शेतमालास किती भाव आहे? वेगवेगळ्या बाजाराच्या ठिकाणी घाऊक व किरकोळ भाव काय आहेत ? बाजारात विविध मालाची किती आवक आहे ? हंगामानुसार बाजारभावास कशा प्रकारे चढ-उतार होतात ? गेल्या हंगामातील कमाल व किमान किमती काय होत्या ? पाऊस व पिकांविषयी अंदाज इत्यादी माहितीच्या आधारावर शेतकऱ्यास मिळणारा बाजारभाव अवलंबून असतो. ही सर्व माहिती त्याला अचूकपणे व वेळेवर उपलब्ध झाल्यास शेतकऱ्यास पीक लागवडीचे व विक्रीचे वेळापत्रक आखून मोठा नफा कमावता येऊ शकेल. परंतु या माहितीच्या अभावामुळे शेतकऱ्यांच्या पीक व्यवस्थापनात दोष निर्माण होतात आणि त्याच्या शेतीमालास योग्य भाव मिळत नाही.

7. वैयक्तिक स्वार्थ (Personal Interest) घाऊक व्यापारी नेहमीच व्यक्तिगत स्वार्थासाठी कार्य करतात. बाजारव्यवस्थेतील सर्वच घटक व व्यक्ती व्यापारीवर्ग शेतकऱ्यांकडून मिळणाऱ्या विकण्यासाठी येणाऱ्या शेतमालावर डोळा ठेवून असतात, त्याची लुबाडणूक कशी करता येईल याच दृष्टिकोनातून काम करतात. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे या व्यवस्थेत नेहमीच नुकसान होते.

8. पतपुरवठा संस्थांशी स्पर्धा (Competition with Credit Institutions): अलीकडे बऱ्याच पतपुरवठा संस्था शेतमालाची खरेदी-विक्री करताना आढळतात. त्यामुळे खरेदी-विक्री संस्थांना त्यांच्या स्पर्धला तोंड द्यावे लागते.

9. सभासदांची उदासीनता (Member's Apathy): खरेदी-विक्री संस्थांचे जे शेतकरी सभासद असतात त्यांना संस्थेबाबत फारशी जवळीक वाटत नसल्याने तो आपला शेतमाल खरेदी-विक्री संस्थांमार्फत न विकता तो इतर मार्गाने विकून टाकतात.

10. अनियोजित विकास (Unplanned Development) खरेदी-विक्री संस्थांच्या नियोजन काळात ठरविलेले लक्ष्य पूर्ण करण्यासाठीच फक्त स्थापन झाल्या आहेत. खरेदी-विक्री संस्थांचा सुदृढ विकास व्हावा त्या मार्गाचा उद्देश नव्हता. त्यामुळे या संस्थांची अनियंत्रित वाढ होत गेली. त्यांच्या कार्यामध्ये निर्दोषत्व नसल्यामुळे शेतकऱ्यांच्या हितासाठी त्यांच्याकडून कार्य केले गेले नाही किंवा शेतकऱ्यांचे हित त्यांच्याकडून जोपासले गेले नाही.

11. एकसूत्रतेचा अभाव (Lack of Uniformity): खरेदी-विक्री संघ, प्राथमिक व मध्यवर्ती संघ, नाफेड या विविध पातळीवरील खरेदी-विक्री संस्थांमध्ये एकसूत्रतेपणाचा अभाव त्यांच्या प्रगतीच्या मार्गातील एक मोठा अडथळा आहे.

12. वाहतूक सोईचा अभाव (Lack of Transportation Facilities): शेतकऱ्यांना शेतमाल विपणन करण्यासाठी, बाजारपेठेपर्यंत तो वाहून आणण्यासाठी वाहतूक सोईची साधने उपलब्ध नसतात. रस्त्यांची दुर्दशा, कमी खर्चीक व गतिमान वाहतूक साधनांचा अभाव इत्यादी कारणांमुळे बरेच शेतकरी आपला माल फिरत्या व्यापाऱ्यांना विकतात.

अनेक शेतकरी आपला माल शेतामध्ये विकतात तर काही शेतकऱ्यांचे शेतमालाचे उत्पादन प्रमाण कमी असल्यामुळे ते खेड्यातच स्थानिक व्यापाऱ्यांचा आपला शेतीमाल विकतात. साहजिकच, त्यांना वाजवी भाव मिळत नाही. 13. प्रक्रिया सोईचा अभाव कापूस, ज्यूट, हळद, भुईमूग, भात, फळे यांसारख्या अनेक शेतमालावर प्रक्रिया केल्यानंतरच मालाला चांगली किंमत मिळू शकते. खरेदी-विक्री संस्थांकडे भांडवलाअभावी प्रक्रियाविषयक सोई उपलब्ध नसल्याने सभासदांच्या शेतमालाला योग्य भाव मिळत नाही.

कृषी विपणनातील दोष कमी करण्यासाठी उपाययोजना (Measures of Agricultural Marketing)

शेती विकास आणि आर्थिक विकास यांचा जवळचा संबंध आहे. त्यामध्ये कृषिमाल खरेदी-विक्रीस अत्यंत महत्त्व आहे. शेती उत्पादन वाढल्यामुळे त्याचा चांगला परिणाम उद्योगधंदे आणि सेवाक्षेत्रावर होत आहे. त्यामुळे शेतीचे व शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात परिणामकारक वाढ करायची असेल तर कृषिमाल खरेदी-विक्रीतील दोष दूर करणे गरजेचे आहे. यामुळे शेतकऱ्यांचे होत असलेले शोषण थांबेल, त्यांच्या आर्थिक स्थितीमध्ये सुधारणा होईल.

कृषी विपणनातील दोष कमी करण्यासाठी उपाययोजना पुढीलप्रमाणे आहेत :

1. बाजारविषयक माहिती प्रसारण सरकारकडून अनेक शेतीमाल बाजारपेठेची पाहणी करून माहितीचे संकलन केले जाते आणि ही माहिती शेतकऱ्यांपर्यंत विविध प्रसारमाध्यमांमार्फत पोहोचविली जात आहे. बाजारात येणाऱ्या वस्तूंची मागणी, किंमत आणि विक्री प्रमुख शहरातील बाजारभावाविषयी माहिती रेडिओ, दूरदर्शन, वर्तमानपत्रे, मासिके आणि इतर प्रसिद्धी माध्यमांद्वारे शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचविली जाते. यामध्ये सरकारी अहवालांचा देखील समावेश असतो, या सर्व माहितीमुळे शेतकरी शेतीमालाचे प्रभावी नियोजन करीत आहे. त्यामुळे त्यांना वाजवी किंमती मिळण्यास मदत होत आहे.

2. किंमतस्थैर्य सरकार हंगामापूर्वी शेतीमालाच्या किंमती जाहीर करते, त्यांना 'हमी किंमती' असे म्हणतात. त्यामुळे शेतकऱ्यांना आपल्या शेतीमालाच्या भावाबद्दल हमी मिळते. या किंमतीपेक्षा शेतीमालाच्या किंमती खाली येणार नाहीत याची त्यांना हमी मिळते. तसेच या धोरणामुळे एका विशिष्ट पातळीपेक्षा शेतीमालाच्या किंमती खाली येणार नसल्याने किंमतस्थैर्य निर्माण होते. बाजारातील शेतमालाच्या किंमतीत स्थैर्य राहिल्याने शेतकऱ्यांच्या स्थितीत बदल होऊन राहणीमान उंचावते.

3. वायदेबाजार: सरकारने काही वस्तूसाठी वायदेबाजाराला परवानगी दिली आहे. यामध्ये काजू, एरंडीच्या बिया, हळद, मिरे, बटाटे या वस्तूंचा समावेश होतो. सन 1997-98 मध्ये भारत सरकारने त्यामध्ये इतर काही वस्तूंचा समावेश केला, यामध्ये कॉफी, कापूस, एरंडी तेल आणि ज्यूट यांच्या वायदेबाजाराला मान्यता दिली. त्यामुळे निर्यातवाढ वेगाने झाली दिसून येते.

4. आधार किंमत भारतात देशातील लोकांना विशेषतः गोरगरिबांना स्वस्त दराने अन्नधान्य उपलब्ध करून

देऊन त्यांच्या राहणीमानामध्ये सुधारणा घडवून आणण्यासाठी सार्वजनिक वितरणप्रणाली (PDS) अस्तित्वात आली. वारिद्वारेपेखालील लोकांना रेशनिंगच्या दुकानातून अन्नधान्याचा पुरवठा कमी किंमतीमध्ये केला जातो. सरकारच्या हमी भावाने खरेदी करण्याच्या धोरणामुळे शेतमालाचे उत्पादन कितीही प्रमाणात वाढले तरी शेतमालास योग्य भाव मिळतो आणि शेतकऱ्यांचे नुकसान टाळले जाते.

5. नियंत्रित बाजारपेठा शेतमाल विक्रीव्यवस्थेतील दोष दूर करून शेतमालाला चांगली किंमत मिळवून

देण्यासाठी आणि बाजारातील गैरव्यवहारांना आळा घालण्यासाठी शेतकऱ्यांना चांगली वागणूक मिळण्यासाठी सरकारने अथवा स्थानिक संस्थांनी भारत सरकारच्या नियमानुसार व कायद्यातील तरतुदीनुसार स्थापन केलेली बाजारव्यवस्था म्हणजेच नियंत्रित बाजारपेठा होय, भारत सरकारच्या कायदानुसार, नियंत्रित बाजार एका वस्तूसाठी

अथवा वस्तूच्या समूहासाठी अशा नियंत्रित बाजाराची स्थापना केली जाते. या बाजारपेठांमधील सर्वच व्यवहारांवर नियंत्रण असल्याने शेतकऱ्यांचे शोषण रोखण्यास मदत होते.

6. शेतीमाल निर्यात भारत सरकारने शेतीमालाच्या निर्यातीमध्ये वाढ होण्यासाठी निर्यातव्यवस्थेमधील घटकांना अनुदान दिले आहे. तसेच वेळोवेळी आधार किमतीही जाहीर करत आहे. त्यामुळे भारतीय शेतमालाच्या निर्यातीमध्ये वाढ होत असल्याचे दिसून आले आहे.

7. वजन व मापांचा वापर शेतमालाच्या असंघटित बाजारपेठांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर खोटी व भिन्न प्रकारची वजन व मापे वापरली जात आहेत. त्यामुळे शेतकऱ्यांची मोठी फसवणूक होण्याची शक्यता असते. शेतमालाचे वजन कमी वाखविले जाते. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या मालाच्या विक्रीमधून योग्य मोबदला मिळत नाही. यावर उपाय म्हणून भारत सरकारने वजन व मापात एकरूपता आणण्यासाठी सन 1939 मध्ये कायदा केला.

8. प्रतवारी करणे : शेतीमालाचा दर्जा लक्षात घेऊन मालाची वर्गवारी न केल्यास बाजारातील बलालांमा

कमी प्रतीच्या मालात भेसळ करण्याची संधी मिळते. ते कमी प्रतीच्या मालाची भेसळ करून उत्पादक शेतकरी व उपभोक्ता या दोघांचीही फसवणूक करतात, शेतमालाला चांगल्या किमती मिळवून देण्यासाठी शेतमालाची वर्गवारी करून चांगल्या प्रतीचा माल बाजारात नेऊन विकणे गरजेचे असते. यामुळे शेतमालाला चांगल्या किमती मिळून शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढने हे लक्षात घेऊन भारत सरकारने अंगमार्क (AGMARK) असा शिक्का उमटविला जातो. तो शिक्का म्हणजे शेतीमालाच्या गुणवत्तेचे एक निदर्शक मानले जाते.

2.5 नवीन कृषी कायदे, 2020 NEW FARM ACT, 2020

देशात कृषी परिवर्तन घडवून आणणे आणि शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविण्याच्या उद्देशाने 14 सप्टेंबर, 2020 रोजी लोकसभेत तीन विधेयके सादर करण्यात आली. ही विधेयके 5 जून, 2020 रोजी जारी केलेल्या अध्यादेशांच्या जागी लागू केली जातील,

(1) शेतकरी उत्पादने व्यापार व वाणिज्य (प्रोत्साहन व सुविधा) विधेयक, 2020

(2) शेतकरी (हक्क आणि सुरक्षा) किंमत हमी आणि कृषी सेवा करार विधेयक, 2020

(3) अत्यावश्यक वस्तू (दुरुस्ती) विधेयक, 2020

केंद्रीय कृषी व शेतकरी कल्याण, ग्रामविकास व पंचायत राज्यमंत्री नरेंद्रसिंग तोमर यांनी 14 सप्टेंबर, 2020 रोजी शेतकरी उत्पादने व्यापार व वाणिज्य (प्रोत्साहन व सुविधा) विधेयक, 2020 आणि शेतकरी (हक्क आणि सुरक्षा) किंमत हमी व कृषी सेवा करार विधेयक, 2020 तर ग्राहक व्यवहार, अन्न व सार्वजनिक वितरण राज्यमंत्री रावसाहेब पाटील दानवे यांनी आवश्यक वस्तू (दुरुस्ती) विधेयक, 2020 लोकसभेत सादर केले. या विधेयकातील उपाययोजनांमुळे कृषी उत्पादनांचा अडथळामुक्त व्यापार होईल आणि शेतकऱ्यांना त्यांच्या पसंतीनुसार गुंतवणूक करण्याचे पाठबळ प्राप्त होईल. शेतकरी उत्पादन व्यापार व वाणिज्य (प्रोत्साहन व सुलभता) विधेयक, 2020 मध्ये एक व्यवस्था तयार करण्याची तरतूद आहे. जेथे शेतकरी आणि व्यापाऱ्यांना शेतमालाची विक्री व खरेदीशी संबंधित स्वातंत्र्य असेल; जे विविध राज्य कृषी उत्पन्न बाजार कायदांतर्गत अधिसूचित बाजारपेठा किंवा मान्यताप्राप्त बाजाराच्या परिसराच्या बाहेर शेतमालाचे कार्यक्षम, पारदर्शक आणि अडथळामुक्त राज्यांतर्गत आणि आंतरराज्यीय व्यापाराला प्रोत्साहन देण्यासाठी स्पर्धात्मक प्रतिस्पर्धी वैकल्पिक मार्गाची सुविधा प्रदान करतील. यामुळे इलेक्ट्रॉनिक व्यापारासाठी आणि त्याद्वारे संबंधित किंवा त्यायीने संबंधित गोष्टींसाठी एक सोईस्कर आराखडा प्रदान केला जाईल, शेतकरी (हक्क आणि सुरक्षा) किंमत हमी आणि कृषी सेवा करार विधेयक, 2020 शेती करारावर राष्ट्रीय आराखडा उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न करेल; जे शेतकऱ्यांना कृषिव्यवसाय कंपन्या, प्रक्रिया उद्योग, घाऊक विक्रेते, निर्यातदार किंवा मोठ्या विक्रेत्यांसह शेती सेवा आणि भावी

शेतीच्या उत्पादनाच्या विक्रीसाठी परस्पर मान्य केलेल्या मोबदल्याच्या किमतीत योग्य आणि पारदर्शक पद्धतीने व त्यायोगे संबंधित किंवा संबंधित गोष्टींसाठी गुंतवणुकीस सामर्थ्य प्रवान करेल.

अत्यावश्यक वस्तू (दुरुस्ती) विधेयक, 2020 मध्ये तृणधान्ये, डाळी, तेलबिया, खाद्यतेल, कांदा आणि बटाटे या वस्तू जीवनावश्यक वस्तूंच्या यादीतून काढून टाकण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. यामुळे खाजगी गुंतवणूकवारांच्या त्यांच्या व्यवसायात अत्याधिक नियामक हस्तक्षेपाची भीती दूर होईल, उत्पादन, वितरण आणि पुरवठा करण्याचे स्वातंत्र्य यामुळे शेती संसाधनाचा पर्याप्त वापर करता येतील, खाजगी क्षेत्रातील परकीय गुंतवणुकीला कृषिक्षेत्रात आकर्षित करता येईल.

शेती उत्पादन व्यापार व वाणिज्य (प्रोत्साहन आणि सुलभता) विधेयक, 2020

शेतकरी आणि व्यापाऱ्यांना विक्री व खरेदीसाठी निवडीचे स्वातंत्र्य असणार आहे. योन्य वर, पारदर्शकता आणि अडथळारहित राज्यांतर्गत आणि आंतरराज्य व्यापार व उद्योग, बाजारपेठांच्या बाहेर किंवा विविध राज्य कृषी उत्पादन बाजार कायदांनी अधिसूचित केलेली अभिमत बाजारपेठांच्या ठिकाणी इलेक्ट्रॉनिक व्यापार सुलभ होईल,

पार्श्वभूमी: भारतातील शेतकऱ्यांना आपल्या उत्पादनाचे विपणन करण्याच्या विविध निबंधामुळे त्रास सहन करावा लागत होता. अधिसूचित कृषी उत्पन्न बाजार समितीबाहेर शेतीमाल विक्रीवर शेतकऱ्यांना निर्बंध होतो. शेतकऱ्यांना फक्त राज्य सरकारच्या नौवणीकृत परवानाधारकांनाच शेतमाल विक्री करण्याचे बंधन होते, तसेच राज्य सरकारच्या विविध कृषी उत्पन्न बाजार समिती कायद्यामुळे कृषी उत्पादनाच्या खुल्या व्यापारावर निबंध होते.

शेती उत्पादन व्यापार व वाणिज्य (प्रोत्साहन आणि सुलभता) विधेयक, 2020 होणारे लाभ:

नवीन कायद्यामुळे एक परिसंस्था तयार होईल, जेथे शेतकरी व व्यापाऱ्यांना कृषी उत्पादनाच्या विक्री व खरेदीचे स्वातंत्र्य मिळेल. अडथळामुक्त आंतरराज्य व्यापाराला चालना मिळेल. देशातील मोठ्या प्रमाणावर नियमन केलेल्या कृषी बाजारांना खुले करण्याचे हे ऐतिहासिक पाऊल आहे. यातूनच शेतकऱ्यांना अधिक पर्याय खुले होतील. शेतकऱ्यांचा विपणन खर्च कमी होईल आणि शेतमालाला चांगला बर मिळविण्यात मदत होईल. यामुळे अतिरिक्त उत्पादन असलेल्या प्रदेशातील शेतकऱ्यांना अधिक वर आणि टंचाई असलेल्या प्रदेशातील चांगल्या किमती मिळवून देण्यास मदत होईल. विधेयकात इलेक्ट्रॉनिक व्यापाराच्या माध्यमातून अडथळारहित व्यापाराचा समावेश आहे.

शेतकऱ्यांकडून कोणताही अधिभार किंवा उपकराची या कायद्याद्वारे आकारणी केली जाणार नाही. तसेच शेतकऱ्यांसाठी स्वतंत्र वाद निराकरण यंत्रणा असेल.

एक देश, एक कृषी बाजारपेठ मुळात विधेयकाचे उद्दिष्ट APMC मार्केटयार्डबाहेर अतिरिक्त व्यापार संधी निर्माण करणे हे आहे; जेणेकरून अतिरिक्त स्पर्धेमुळे शेतकऱ्यांना चांगले दर मिळू शकतील. हे सध्या MSP खरेदी प्रक्रियेला पूरक आहे: ज्यामुळे शेतकऱ्यांना स्थिर उत्पन्न मिळेल. यामुळे निश्चितपणे एक भारत, एक कृषी बाजारपेठ निर्माण होण्याचा मार्ग मोकळा होईल आणि आपल्या कष्टकरी शेतकऱ्यांना सुवर्ण पीक मिळावे यासाठी पायाभरणी होईल.

शेतकरी (सबलीकरण आणि संरक्षण) किंमत आश्वासन आणि कृषी सेवा विधेयक, 2020

योग्य आणि पारदर्शक पद्धतीने परस्पर मान्य केलेल्या मोबदल्याच्या किमतीच्या चौकटीत शेतीविषयक कराराच्या, प्रक्रिया करणारे, घाऊक विक्रेता, निर्यातदार किंवा शेती सेवांसाठी मोठ्या विक्रेत्यांशी आणि गुंतवणुकीसाठी शेती करारावरील राष्ट्रीय चौकटीसाठी आणि त्याद्वारे संबंधित गोष्टींसाठी न्याय्य आणि पारदर्शी पद्धतीने व्यवहार होतील.

पार्श्वभूमी : भारतीय कृषिक्षेत्र छोट्या-छोट्या धारणक्षेत्रामुळे विखंडित क्षेत्र आहे आणि हवामान अवलंबित्व, उत्पादन अनिश्चितता व बाजारपेठेची अनिश्चितता या शेतीशी संबंधित कमकुवत बाबी आहेत, यामुळे कृषिक्षेत्र जोखमीचे आणि गुंतवणूक व परतावा या दोन्ही बाबतीत अकार्यक्षम क्षेत्र ठरते.

शेतकरी (सबलीकरण आणि संरक्षण) किंमत आश्वासन आणि कृषी सेवा विधेयक, 2020 होणारे लाभ:

नवीन कायद्यामुळे शेतकऱ्यांना प्रक्रिया उद्योजक, घाऊक विक्रेते, मालाचे एकत्रीकरण करणारे, मोठे विक्रेते आणि निर्यातदाराशी व्यवहार करता येईल. शेतकऱ्यांची बाजारपेठेच्या अनिश्चिततेविषयी जोखीम कमी होईल आणि शेतकऱ्यांना आधुनिक तंत्रज्ञान आणि चांगले इनपुट मिळतील. शेतकऱ्यांचा विपणन खर्च कमी होईल आणि शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात सुधारणा होईल.

हा कायदा राष्ट्रीय व जागतिक बाजारपेठांमध्ये भारतीय शेतीच्या उत्पादनाची पुरवठा साखळी बांधण्यासाठी खाजगी क्षेत्राच्या गुंतवणुकीला आकर्षित करण्यासाठी व कृषी पायाभूत सुविधांकरिता मध्यस्थ म्हणून काम करेल. शेतकऱ्यांना तंत्रज्ञानाचा लाभ आणि उच्च मूल्य असलेल्या शेतीसाठी सल्ले मिळतील आणि अशा उत्पादनासाठी बाजारपेठ तयार होईल,

शेतकरी प्रत्यक्ष विपणनात आल्यामुळे मध्यस्थांचे उच्चाटन होऊन शेतकऱ्यांना पूर्ण किंमत मिळेल, शेतकऱ्यांना पुरेसे संरक्षण प्रदान करण्यात आले आहे. शेतकऱ्यांची जमीन विक्री, भाडे किंवा गहाण ठेवण्यास बंदी आहे. शेतकऱ्यांना प्रभावी वाढ निराकरण यंत्रणा निश्चित कालमर्यादित निराकरण करण्यासाठी पुरविण्यात आली आहे.

२.६ सेंद्रिय शेती आणि करार शेती अर्थ आणि फायदे :

(Organic Farming and Contract Farming: Meaning and Advantages)

सेंद्रिय शेतीचा अर्थ व फायदे आणि करार शेतीचा अर्थ व फायदे याविषयी माहिती पुढे दिली आहे.

२.६.१ सेंद्रिय शेती : अर्थ आणि फायदे (Organic Farming: Meaning and Advantages):

सेंद्रिय शेती हे एक तंत्र आहे ज्यामध्ये नैसर्गिक पद्धतीने बनस्पतींची लागवड करणे आणि जनावरांचे संगोपन करणे समाविष्ट आहे. या प्रक्रियेमध्ये जैविक सामग्रीचा वापर करणे, मातीची सुपीकता व पर्यावरणीय संतुलन राखण्यासाठी कृत्रिम पदार्थ टाळणे आणि त्याद्वारे प्रदूषण व कचरा कमी करणे यांचा समावेश आहे. दुसऱ्या शब्दांत, सेंद्रिय शेती ही एक शेती पद्धत आहे ज्यात संयोग क्रियेद्वारा निर्माण केलेली किंवा सिंथेटिक आधारित (synthetic based) खते आणि कीटकनाशकांचा वापर न करता पिके वाढविणे आणि त्यांचे पालनपोषण करणे समाविष्ट आहे. ही पिकांची अदलाबदल, हरित खत, सेंद्रिय कचरा, जैविक कीटक नियंत्रण यासारख्या पर्यावरणीय संतुलित शेतीविषयक तत्वांवर अवलंबून आहे. सेंद्रिय शेती नैसर्गिक कीटकनाशके व खतांचा वापर करते आणि वेगवेगळ्या पेट्रोकेमिकल खते व कीटकनाशकांचा वापर टाळते.

अ) अर्थ:

सेंद्रिय शेती ही एक कृषी प्रक्रिया म्हणून परिभाषित केली जाऊ शकते जी प्राणी किंवा वनस्पती कचऱ्यापासून मिळविलेल्या जैविक खते आणि कीटकनाशकांचा वापर करते. रासायनिक कीटकनाशके व कृत्रिम खतांच्या बापरामुळे निर्माण झालेल्या पर्यावरणीय व्यथास किंवा त्रासास उत्तर म्हणून सेंद्रिय शेतीची सुरुवात केली गेली. दुसऱ्या शब्दांत सांगाव्याचे तर, सेंद्रिय शेती ही शेती किंवा शेतीची एक नवीन व्यवस्था किंवा प्रणाली आहे जी परिस्थितीकीय समतोल दुरुस्ती, देखभाल आणि सुधारित करते.

ब) सेंद्रिय शेतीचे फायदे (Advantages of Organic Farming):

सेंद्रिय शेतीचे फायदे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) किफायतशीर :

सॅद्रिय शेतीत पिकांच्या लागवडीसाठी महागडी खते, कीटकनाशके किंवा संकरीत बियाणे यांचा वापर केला जात नाही. उत्पादनाचा खर्च कमी असतो. त्यामुळे सॅद्रिय शेती किफायतशीर ठरते.

२) साधनसामग्रीचा कार्यक्षम वापर :

संसाधनांचे पुनर्चक्रण (recycle) हे सॅद्रिय शेतीचे एक तत्व होय. परदेशातून रासायनिक खतांची आयात करण्याऐवजी सॅद्रिय शेती पिकाच्या फिरण्याद्वारे, जनावरांचे खत, कंपोस्ट आणि नैसर्गिक उप-उत्पादनांचा वापर करून माती सुधारण्याचा प्रयत्न करते.

३) गुंतवणूकीवर चांगला परतावा :

सॅद्रिय शेतीत स्वस्त आणि स्थानिक साधनांचा वापर केला जातो. त्यामुळे शेतकरी गुंतवणूकीवर चांगला परतावा मिळवू शकतात.

४) उच्च मागणी:

सॅद्रिय उत्पादनांना भारत आणि जगभरात मोठी मागणी आहे. त्यामुळे सॅद्रिय उत्पादनांना चांगली किंमत मिळू शकते. तसेच सॅद्रिय उत्पादनांच्या निर्यातीतून जास्त उत्पन्न मिळवता येऊ शकते.

५) सॅद्रिय उत्पादने पौष्टिक व आरोग्यासाठी चांगली :

रासायनिक खतांचा आणि कीटकनाशकांचा वापर करून उत्पादित केलेल्या शेती उत्पादनांच्या तुलनेत सॅद्रिय उत्पादने अधिक पौष्टिक, चवदार आणि आरोग्यासाठी चांगली असतात.

६) पर्यावरणास अनुकूल :

कृत्रिम कीटकनाशके आणि खतांच्या वापराचा दुष्परिणाम स्थानिक वातावरणावर होऊ शकतो. सॅद्रिय उत्पादनांची शेती रासायनिक खते आणि कीटकनाशकांच्या वापरापासून मुक्त आहे. अशा शेतीमुळे पर्यावरणाला हानी पोहोचत नाही.

७) माती व्यवस्थापनास दीर्घकालीन निरसन (उपाय) :

नेहमीच्या शेतीच्या पद्धती मातीची गुणवत्ता हळूहळू कमी करीत आहेत ही चिंता आहे. माती कधीही फिरविली (rotated) जात नाही किंवा सॅद्रिय पदार्थ पुन्हा समाविष्ट करण्याची संधी दिली जात नाही. परिणामी, पोषण पुरवण्यासाठी शेतकरी रासायनिक खतांवर अधिक अवलंबून असतात. पारंपरिक शेती मातीच्या गुणवत्तेवरील दीर्घकालीन प्रभावाकडे दुर्लक्ष करते आणि भविष्यातील पिढ्यांसाठी समस्या निर्माण करते. सॅद्रिय शेती माती व्यवस्थापनास दीर्घकालीन निरसन (उपाय) पूरवते.

२.६.२ करार शेती : अर्थ आणि फायदे (Contract Farming: Meaning and Advantages):

करार शेतीचा अर्थ व फायदे याविषयी माहिती पुढे दिली आहे.

अ) अर्थ : करार शेती (Contract Farming), म्हणजे खरेदीदार व शेतकरी यांच्यात झालेल्या करारानुसार शेती उत्पादन घेतले जाते, जे शेती उत्पादन किंवा उत्पादनांच्या उत्पादन व विपणनासाठी परिस्थिती प्रस्थापित (establishes conditions) करते. थोडक्यात, शेतकरी विशिष्ट शेती उत्पादनाचे परीमाण किंवा संख्या पुरविण्यास सहमती देतो. याबाबतीत शेतकऱ्याने खरेदीदाराच्या गुणवत्ता मानकांची (quality standards) पूर्तता केली पाहिजे आणि खरेदीदाराने निश्चित केलेल्या वेळेस ती पुरविली जावी. खरेदीदार उत्पादन खरेदी करण्याचे वचन देतो आणि काही बाबतीत, उदाहरणार्थ, शेतीच्या साधनांचा पुरवठा, जमीन तयार करणे आणि तांत्रिक सल्ल्याची तरतूद याद्वारे उत्पादनास सहाय्य करण्याचेही बचन देतो. आधी केलेल्या करारानुसार व अनेकदा अगोदर ठरविलेल्या किमतीला शेतमाल उत्पादन व

पुरवठा यासंबंधी शेतकरी आणि प्रक्रिया आणि/किंवा विपणन संस्थांमधील करार अशी करार शेतीची व्याख्या करता येते (Contract farming can be defined as an agreement between farmers and processing and/or marketing firms for the production and supply of agricultural products under forward agreements, frequently at predetermined prices.).

ब) करार शेतीचे फायदे (Advantages of Contract Farming):

शेती उत्पादक तसेच कृषी प्रक्रिया करणाऱ्या कंपन्यांना किंवा व्यवसायसंस्थाना करार शेतीचे अनेक फायदे किंवा लाभ मिळतात.

१) उत्पादक/शेतकरी :

करार शेतीचे शेती उत्पादक किंवा शेतकरी यांना होणारे फायदे पुढीलप्रमाणे आहेत.

1) लहान प्रमाणावरील शेती स्पर्धात्मक :

करार शेती लहान प्रमाणावरील शेती स्पर्धात्मक बनविते. लहान शेतकऱ्यांना तंत्रज्ञान, पत, विपणन वाहिन्या किंवा चॅनेल व माहिती उपलब्ध होऊ शकते आणि ते व्यवहार खर्च कमी करू शकतात.

ii) बाजारपेठेची खात्री :

करार शेतीमुळे बाजारपेठेची खात्री मिळते. तसेच त्यांच्या शेतात शेतमालास बाजार उपलब्ध होत असल्याने विपणन आणि व्यवहाराचा खर्च कमी होतो. त्यामुळे शेतकऱ्यांची उत्पादन करण्याची क्षमता वाढते.

iii) चांगल्या प्रतीचे उच्च उत्पादन :

करार शेती चांगल्या प्रतीच्या उच्च उत्पादनाची खात्री देते. शेतमाल उत्पादनासाठी तांत्रिक मार्गदर्शन उपलब्ध होते. तसेच आर्थिक सहाय्याचीही खात्री देते. iv) शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ :

करार शेतीमुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ होते. त्यामुळे त्यांच्या राहणीमानात सुधारणा होण्यास मदत होते.

v) पीक देखरेख व तांत्रिक सल्ला :

नियमितपणे व विनामूल्य पीक देखरेख केली जाते. तसेच तांत्रिक सल्ला उपलब्ध होतो. शेतकऱ्याला त्याच्या दारात हे उपलब्ध होते.

vi) निरोगी रोगमुक्त रोपवाटिका व शेती अवजारे :

करार शेतीमुळे निरोगी रोगमुक्त रोपवाटिका शेतकऱ्यांना उपलब्ध होते. तसेच शेती अवजारे व तांत्रिक ज्ञानही उपलब्ध होते.

२) शेती आधारित व्यवसायसंस्था :

शेती आधारित व्यवसायसंस्थांना करार शेतीमुळे पुढील फायदे मिळतात.

1) कच्च्या मालाचा सातत्यपूर्ण पुरवठा :

शेती आधारित व्यवसायसंस्थांना किंवा शेतमाल प्रक्रिया व्यवसायास किंवा व्यापाऱ्यास बिना अडथळा सातत्यपूर्ण रीतीने कच्च्या मालाचा पुरवठा होतो. तसेच योग्य गुणवत्तेचा शेतमाल उपलब्ध होतो.

ii) योग्य किमतीत कच्चा माल :

करार शेतीमुळे उत्पादक आणि व्यवसायसंस्था यामध्ये वाटाघाटी होऊन किंमत ठरविली जाते. त्यामुळे व्यवसायसंस्थाना योग्य किमतीत कच्चा माल मिळतो.

iii) बाजार किमतीतील चढउतारांपासून संरक्षण :

करार शेतीच्या बाबतीत शेतमाल किमतीसंबंधी आधीच करार झालेला असतो. शेतकरी किंवा उत्पादकास बाजार किमतीत चढउतार झाले तरी कराराने ठरलेल्या किमतीस शेतमाल विकावा लागतो. त्यामुळे शेती आधारित व्यवसायसंस्थाना किंवा शेतमाल प्रक्रिया व्यवसायास किंवा व्यापाऱ्यास बाजार किमतीतील चढउतारांपासून संरक्षण मिळते.

iv) स्थापित क्षमतेचा पर्याप्त वापर :

करार शेतीमुळे कृषी प्रक्रिया करणाऱ्या कंपन्यांना किंवा व्यवसायसंस्थाना आवश्यक त्या प्रमाणात कच्चा माल उपलब्ध होतो. त्यामुळे त्यांना स्थापित क्षमतेचा (installed capacity) पर्याप्त वापर करता येतो. उपलब्ध साधनसामग्रीचा व मनुष्यबळाचा अधिक चांगल्या प्रकारे उपयोग करता येतो.

v) दीर्घकालीन नियोजन :

करार शेतीमुळे व्यवसायसंस्थाना किंवा शेतमाल प्रक्रिया व्यवसायास किंवा व्यापाऱ्यास दीर्घकालीन नियोजन शक्य होते. सातत्यपूर्ण रीतीने शेतमाल उपलब्ध होणार असल्याने व्यवहार वाढीसंबंधी नियोजन करता येते.